

לכלוך

התוכנית הייחודית לתלמידים מצטיינים
על שם עדי לאוטמן, המסלול הבינתחומי
אוניברסיטת תל אביב

התכנית הבינתחומית לתלמידים מצטיינים ע"ש עדי לאוטמן // עיתון הסטודנטים // גיליון 22, יוני 2020

לכלוך

הזמנה להתלכלך / העורכים 1

הים אינו שוכח: על הכתמים השחורים שהותירה תעשיית הנפט / אילאיל גביזון 2

פרה אדומה, אקונומיקה וסכנה / ערן שוורצפוקס 8

ענבי זעם / עמרי גולדווין 12

עלמה פרישוף 15

הלכלוך ואחרית החיים ההיסטוריים / יואב לוינזון-סלע 16

פחד ותיעוב בפינת התקרה / יובל גוט 20

צומת בילו / אוריאל שכטר 24

ללכלך את הידיים / ענבל תמיר 29

דרה וורציזר עפרון 36

לכלוך. ניקיון. שפריץ מחשבות / נימרוד הראל 38

שואת החמצן / אשל מור 40

אור פילק 43

כמה אנשים צריך כדי לנקות עולם? / שירה ניב 44

מאחורי הגוף הדועך / יעל אגמון נכט 46

בלגאן / סדר / יותם קומן 48

התוכנית הייחודית לתלמידים מצטיינים
על-שם עדי לאוטמן, המסלול הבינתחומי
אוניברסיטת תל אביב

ראש התכנית: פרופ' לילך הדני

מרכזת התוכנית: רונית כהן

מזכירת התוכנית: חוה שטרן

גיליון מס' 22, יוני 2020

עורכים: יובל גוט, יואב לוינזון-סלע, עלמה פרישוף, ענבל תמיר

בשער: עלמה פרישוף / חומר גס מעורב בפורצלן, מזוגג בגלזורה לבנה וגרגרי קובלט ובוראקס

ייעוץ לשוני: ד"ר אילנה ארבל

עיצוב, עימוד והפקה: מיכל סמו-קובץ, המשרד לעיצוב גרפי

הזמנה להתלכלך

בקיץ שעבר, כשנבחר הנושא לגיליון זה של העיתון, קשה היה להעלות על הדעת באיזו סערה יחדור מושג הלכלוך לחיינו, עם פרוץ מגיפה עולמית. פעולות אגביות, סמויות מן הדעת – שטיפת ידיים, שיעול, מגע רגעי, הבל נשימתו של אחר – ממלאות כעת חלק לא מבוטל מהעיסוק היומיומי, טורדות את המחשבה. נדמה כי עיסוק זה מעלה צורך מתמיד בהכרעה: בין הנקי למלוכלך, בין המחוטא למזוהם, בין הטהור לטמא, בין מותר לאסור.

המלוכלך מתגלה מחדש לא רק בפעולות שגרתיות. הוא הולך ונחשף במעגלים נוספים, רחבים יותר. ולצד זאת, נדמה גם שבמקומות אחרים הוא מוצל, שהשיח סביבו דווקא מטשטש. תחת (ולמרות) התאורה המשתנה של התקופה, מעניין במיוחד להביט עכשיו על המלוכלך ועל העיסוק במלוכלך באזורים שונים של החיים. החיבורים והעבודות שלפניכם מציגים ביטויים של הלכלוך בתחומים שונים: הפרטי ביותר כמו גם הסביבתי-עולמי; הפוליטי, הדתי וגם החוץ-אנושי. דרכם, מבקשים תלמידות ותלמידי התוכנית לגשת אל שאלות ומחשבות על הלכלוך הקבוע ועל זה הרגעי, על המשיכה אליו ועל הדחייה מפניו, על השהות בתוכו – אולי אף ההתפלשות בו – ואל מולן גם על ההתנקות.

הגיליון שבידיכם הוא הצעה לשייט בין הפיתולים והפינות החבויות ולאורך קווי המתאר של המרחב המגוון של המלוכלך. לנסות ולהתמקם באזוריו השונים ודרכו גם לתהות על המוכר ולבחון את גבולותיו, שנדמה כי מתעקלים ונעים ממש תוך כדי כתיבת שורות אלה.

עלמה, יובל, יואב וענבל

עורכי גיליון 22

הים אינו שוכח: על הכתמים השחורים שהותירה תעשיית הנפט

סיפורה של דליפת הנפט ההרסנית שאירעה ב־1989 באלסקה, שופכת אור על המפגש החזיתי בין התעשייה לבין הרגולטור והציבור בעתות משבר סביבתי. מפגש זה מעורר שאלות קשות בדבר כישלון הרשויות במניעת הישנות הדליפות, ועל אופי האסדרה האמריקאית המושגת על תעשיית הנפט בעת שגרה, שאת מקומה תופסת לעתים קרובות החתירה לרווח

אילאיל גביזון

יום כדור הארץ המלוכלך בהיסטוריה

ההאטה הכלכלית ברחבי העולם בעת האחרונה מספקת הזדמנות לדון בשובל הזיהום שמוותרתה אחריה תעשיית הנפט, המניעה את גלגלי המשק העולמי מזה כ־150 שנים. סיפורנו מתחיל ביום כדור הארץ, ה־22 באפריל, 2010, עם שקיעתה של אסדת הקידוח "דיפווטר הוריזון" (Deepwater Horizon) למצולות האוקיאנוס האטלנטי, יומיים לאחר הפיצוץ האדיר שאירע בבאר הנפט "מקונדו" (Macondo), ששכנה עשרות ק"מ מזרחית לחופי לואיזיאנה, והיתה ברשותה של ענקית הנפט ביפי (BP). האסון נחשב לדליפת הנפט הגדולה בהיסטוריה של כדור הארץ, וגבה את חייהם של 11 אנשי סיפון ששהו על האסדה. לצד הטרגדיה האנושית והאקולוגית, נגרמו נזקים של עשרות מיליארדי דולרים לתעשיית הדיג והתיירות של המדינות השוכנות לחופי מפרץ מקסיקו. במשך שלושה חודשים מפממה הבאר כ־5 מיליון חביות נפט למימי המפרץ, עד שלבסוף נסגרה.

לאחר שהסדירה יותר מ־100 אלף תביעות אזרחיות שהוגשו נגדה, חתמה ביפי ב־2015 על ההסדר התאגידי הגדול ביותר בהיסטוריה האמריקאית עד אז – על סך 18.7 מיליארד דולר. עד 2018 שילמה ביפי במצטבר על פיצויים, קנסות, עלויות ניקיון ושיקום סביבתי כ־65 מיליארד דולר. זאת, בין היתר, על רקע אישומיה הפליליים ולנוכח הכרעת בית המשפט שמצא אותה אחראית לתקלות שהובילו לדליפת הנפט, תוך שנהגה בפזיזות וברשלנות מחמירה!¹

באופן מטריד, האסון התרחש חרף קיומה של תשתית חקיקתית בנושא, וחרף איתותים ברורים על נחיצות אכיפתה על רקע דליפות נפט קטנות בהרבה. המפורסמת שבהן, פרשת "אקסון ואלדז", אירעה במארס 1989 במפרץ וויליאם סאונד (William Sound). הפרשה שפכה אור על ההזנחה הקשה של סטנדרט הבטיחות שהונהג בתעשייה עד אז, ובדיעבד, היתה לה תרומה חשובה לקידום הנושא במישור החקיקתי: בעקבותיה, ובפרט בעקבות חקיקת ה־Oil Pollution Act² ב־1990, נתונה היתה ענקית הנפט ביפי להגבלות חוקיות מחמירות יותר, שהתבטאו בהסדרים תקדימיים בהיקפם. אבל למרבה הצער, האכיפה, פרקטיקות הניקיון ותוכניות המגירה בתחום קידוחי הנפט, שהיו תחת פיקוחה של מחלקת ה־MMS (Minerals Management Service) במשרד הפנים האמריקאי, לא התקדמו רבות במרוצת השנים – עובדה שלא סייעה במניעת האסון. בדו"ח שהוגש לנשיא דאז, ברק אובמה, מטעם ועדת התחקור שקמה בעקבות האסון, נכתב כך על מחדלי ה־MMS:³

"המסקנה הבלתי־נמנעת מטלטלת ועוכרת שלווה. חרף הבטחות חקיקתיות ליריעת הגנה של פיקוח סביבתי [...] אף לא אחד מן החוקים הללו התבטא בבקרה ממוקדת של מבצע קידוח הנפט בבאר 'מקונדו'."

צוות התחקור נעץ את ההסבר לשורת המחדלים הרגולטוריים במוטת שליטתה של ה־MMS, שהיתה אמונה מחד גיסא לפקח על התעשייה, ומאידך גיסא לגבות ממנה תקבולים לקופת המדינה. כך נכתב בדו"ח:⁴

"מאז היווסדה, ה־MMS היתה נתונה במתח מובנה בין התמריץ לקדם קידוחים במים העמוקים לבין המנדט שקיבלה לדאוג לבטיחות קידוחי הנפט והגז ולמעטפת הגנה סביבית."

ניגוד העניינים שממנו סובלת הרשות הפיקוחית ליווה אותה מאז החל הממשל הפדרלי לחלק רישיונות לחיפוש גז ונפט בשנות ה־50. המתח התעצם נוכח הצורך לאזן בין העניין הסביבתי הגובר מאז שנות ה־70 לבין הצורך הגובר בהשגת עצמאות אנרגטית לאומית, והשתקף במשבר הנפט שאליו נקלעה ארצות הברית ב־1973. הרקע למשבר היה אמברגו הנפט שהטילו מדינות אופ"ק על ארצות הברית, בתגובה לסיועה לישראל במלחמת יום כיפור. עליית מחירי הנפט בעקבות המשבר הביאה להפרשת יוזמות חקיקתיות שנתקלו קודם לכן במשוכות מצד ארגוני סביבה וארגונים מקומיים. כך, למשל, אירע בעניין החלטתו של ניקסון ב־1973 להקים את קו הנפט הנפרס לאורך 1287 ק"מ וחוצה אלסקה מצפונה עד דרומה (Trans Alaskan Pipeline). מאז הקמתו, רשויות מקומיות ואנשי קהילה התריעו תדיר מפני מדליפת נפט.

שאננות תעשיית הנפט עולה על שרטון

אכן, ב־24 במארס, 1989, קפטן הייזלווד (Captain Hazelwood), שפיקד על מיכלית הנפט "אקסון ואלדז", דיווח בקשר כי הספינה נתקעה בשונית בליי (Bligh Reef) שהיתה מוכרת ומסומנת היטב. בימים הבאים דלפו מן המיכלית יותר מ־41.5

כתם הנפט המתפשט מדליפת הנפט של "דיפוטור הוריון". מקור: Kris Krüg, מאתר Flickr: <https://www.flickr.com/photos/49503002894@N01/4710168879>

כי יותר מ-6,700 מתוך 11 אלף מעובדי הניקיון ששכרה החברה לקו בכשלי בריאות, בכבד, במערכת העצבים ועוד.⁷ כשעומתה עם הממצאים, השיבה אקסון, שביקשה להטיל חיסיון רפואי על תיקיהם של העובדים הללו:⁸

"כעבור עשרים שנים, אין ראיות המצביעות על כך שעובדי הניקיון או חברי הקהילות שנפגעו מדליפת הנפט בואלדז סבלו מליקויים בריאותיים כתוצאה מהדליפה או ממאמצי הניקיון".

באופן אירוני, 21 שנים לאחר מכן נרשמו עדויות בדבר הופעת תסמינים דומים בקרב עשרות עובדי ניקיון בפרשת "דיפוטור הוריון". ביקורת חריפה הושמעה נגד התעשייה, בטענה שבמקביל להתקדמותה למים עמוקים יותר, עם הידלדלותם של מאגרי גז ונפט גישים, לא חלה התקדמות במישור הבטיחות והניקיון.⁹

עונשיים. עובדת היותו של הקפטן אלכוהוליסט, שהיתה ידועה לחברה, תרמה להכרעת הדין. תעשיית הנפט לא היתה ערוכה להתמודד עם משבר בסדר גודל כזה. רק כעבור כמה ימים החלה אקסון במאמצי הניקיון. דובר החברה, דון קורנט (Don Cornett), תועד באומרו ימים ספורים לאחר האסון:⁶

"תזיזו את עצמכם ותתחילו להוציא לשם ציוד ניקיון. לא אכפת לי איך תעשו את זה. לא אכפת לי אם תצליחו לנקות שני גאלונים (8 ליטרים – א.ג.) בשבוע. תעיפו את הזבל הזה ועמדו במקום שבו כולם יוכלו לראות אתכם".

מאמצי הניקיון העלו חרס. אקסון הצליחה לנקות רק 10% מן הנפט שדלף בתקופה שנמשכה כשנתיים ועלתה לה יותר מ-2 מיליארד דולר. במרוצת הזמן החלו להתפרסם עדויות שחשפו

מיליון ליטרים של נפט גולמי למימי מפרץ וויליאם סאונד, במה שהפך לאסון הסביבתי הגדול בתולדות ארצות הברית באותה עת. האסון גרם למותן של אלפי חיות בר וגרם לפגיעה אנושה במארג האקולוגי העדין באיזור ובאוקלוסיות ההרינג והסלמון, שהיוו מקור פרנסה מרכזי של דייגי האיזור.⁵

הדיון בפרשת "אקסון ואלדז", מן הנודעות בתולדות המשפט הסביבתי האמריקאי, נעשה במסגרת דיני הנזיקין. חבר המושבעים מצא את הקפטן אשם בגרימת הנזקים תוך שנהג בפזיזות, והורה על חברת אקסון לשלם כ-287 מיליון דולר (בנוסף ל-303 מיליון דולר ששולמו בהסדרים עצמאיים, בייחוד מול דייגים) בגין הנזקים שנגרמו לתובעיה (תחת ההנחה שהיא נושאת באחריות על מעוולי עובדיה), ועוד כ-5 מיליארד דולר בפיצויים

היתה כרוכה בהתנהגות פסולה במיוחד; אחרת, נתקשה להצדיקם מתוך תפיסת השבת המצב לקדמותו, במקרה שהפיצויים הרגילים מכסים את מלוא גובה הנזק לרכוש. באספקלריה זו, עלינו לשאול האמנם המעשה של קפטן הייזלווד נתפס בעינינו כהתנהגות פסולה במיוחד? ומה לגבי סטנדרט הבטיחות שהחילה אקסון, כמייצגת את תעשיית הנפט במקרה הנידון? אלה הן שאלות פתוחות, אך כפי שאטען בהמשך, התשובה עליהן אינה בהכרח חיובית.

מעברה האחר של הכיפה ניצבת הגישה הכלכלית למשפט, שהחלה להתבסס ממחצית המאה ה-20. בלב הגישה טמונה ההשקפה שיש לבחון האם מעשה הוא ראוי במבט תועלתני תוצאתי, כלומר לאור השאלה האם המעשה מביא לתוצאה יעילה. לפיה, היינו מצפים שפיצויים עונשיים יוטלו כשהפיצויים הרגילים אינם מספקים את מלוא ההרתעה הנדרשת למניעת הישנות ההתנהגות הפסולה. בראי זה מתחדד הצורך לבחון את יעילות דליפות הנפט במבט מערכת, שבמסגרתו הן עשויות להיתפס כסיכון הכרחי שכרוך בפעילות התעשייה. זאת, נוכח איתות המשק על נחיצות תוצרי תעשיית הנפט, שניצב אל מול האסון האקולוגי והפגיעה הכלכלית הכרוכים בדליפות. מנגד, גם תחת שקלול שבו דליפות הנפט ייתפסו כבלתי יעילות, לא ברור שהפיצויים העונשיים יספקו את ההרתעה הנדרשת, בהתחשב בגודל ובחסינות הכלכלית של החברות המובילות בתעשייה. אדרבא, הם עלולים "להכשיר את השרץ" בכך שיביאו למצב שבו תשלום הקנס על הנזק משתלם מן ההימנעות מן המעשה. לבסוף, בהלימה לגישה הכלכלית שלפיה ההרתעה יעילה כל עוד תוחלת הפיצויים משקפת את תוחלת הנזק; עם הישנות הדליפות (בפרט בסדר גודלה של ה"דיפוזר הוריון") עלינו לשאול: האם תוחלת הפיצויים שנגבתה מן התעשייה לאורך השנים שיקפה נאמנה את תוחלת הנזקים שלהם גרמה?

הדוקטרינה פוגשת את הדייג

מול דוקטרינת הפיצויים העונשיים, שמרחיבה בבירור את יריעת האחריות המוטלת על המזיק, הוחלה בפרשת "אקסון ואלדז" דוקטרינת כלל השלילה ("Exclusionary Rule"). כפי שיתבהר בהמשך, האחרונה דווקא מצמצמת את יריעת אחריות המזיק. על שום כך שורר מתח מובנה בין השניים, שהתבטא במערך הפיצויים לניזוקים בפרשה.

דוקטרינת ה"כלל השלילה" התפתחה במשפט המקובל כחריג לרעיון השבת המצב

הפיצוי באסדת הקידוח "דיפוזר הוריון". מקור: U.S. Coast Guard

בחוק. שנית, תפיסת הוודאות כמכשיר הכרחי לכינונו של השוק החופשי, בפרט לשם שימור האמון מול תעשיות שמניבות רווחים למדינה בדמות תקבולים שונים. הסבר אפשרי נוסף לשאלה מדוע בית המשפט זע באי-נוחות נוכח המחשבה על השתתפות פיצויים עונשיים "מופרזים" טמון באופיים. בעוד שהעבירה במשפט הפלילי מגלמת פגיעה עמוקה בערך חברתי מוגן (לכן המדינה היא זו שבאה חשבון עם הנאשם) וחורגת מן הפגיעה הנקודתית שאירעה במקרה בין אדם לחברו, במשפט האזרחי התפיסה הרווחת היא כי ההתנהגות שהביאה לתוצאה הבלתי רצויה היא בבחינת עניינם של שני הצדדים בלבד. במובן זה מוסד הפיצויים העונשיים, שמתיר למעשה הטלת פיצויים החורגים מגודל הנזק שגרם המזיק (ומכאן נרמז שמם) הוא "עוף מוזר" בנופם של דיני הנזיקין, המערער על הנחות אינטואיטיביות בדבר ההיגיון הפנימי שמסדיר את ענפי המשפט. בחינת הצדקות להטלת פיצויים עונשיים דרך הגישות המתחרות למשול בכיפת דיני הנזיקין¹⁴ מעוררת שאלות נוספות. הגישה המקובלת בדיני הנזיקין עד מחציתה של המאה ה-19 היתה גישת הצדק המתקן שמתכתבת עם עקרונות המוסר הקאנטיאני. בבסיסה עומדים רעיון "השבת המצב לקדמותו" (Restitutio in Integrum) ורעיון ההלימה בין חומרת המעשה לבין חומרת הסנקציה, המגלם מימד מרכזי של אשמת המזיק. במשקפי גישת הצדק המתקן, היינו מצפים שפיצויים עונשיים יוטלו רק אם העוולה

בניגוד חריף לאמרותיה לאנשי קהילת מפרץ וויליאם סאונד בשחר המשבר, ביניהן: "נשקול לעשות כל שביכולתנו כדי להבטיח את שלמותכם"¹⁰ וכן "מזלכם שפר עליכם ואתם לא קולטים את זה. יש לכם את אקסון, ואנחנו עושים עסקים נקיים". כשניתן פסק הדין הצהירה אקסון בריש גלי: "נשתמש בכל אמצעי שברשותנו כדי להפוך את הכרעת הדין הבלתי צודקת הזו."

"עוף מוזר" בדיני הנזיקין

לא בכדי השאלה המשפטית המרכזית שהתעוררה בעקבות הפרשה נסבה סביב גובה הפיצויים העונשיים שהוטלו על התאגיד, שהיו אז הגבוהים ביותר בהיסטוריה האמריקאית. הפיצויים העונשיים, שנועדו לשקף את חומרת המעשה, חרגו מן הפיצויים בעד הנזקים הממשיים ביחס של כ-10:1. אבל לאחר סדרת סבבי ערעור שארכה יותר מעשור, הונמק לבסוף שיעורם לכדי 507.5 מיליון דולר,¹¹ כך שיעמוד ביחס של כ-1:1 מול הפיצויים בגין הנזקים.¹²

מדוע אם כן הורה בית המשפט לבסוף להנמיך במידה ניכרת את שיעור הפיצויים העונשיים? ההחלטה עוגנה בדין הימי וננעצה בצורך ביצירת ודאות, שלה נודעה חשיבות בשני רבדים: ראשית, תפיסת הוודאות כהוגנות ("fair play")¹³ שלה מסורת ארוכה במשפט. הטלת פיצויים עונשיים "מופרזים" עלולה להיתפס כצעד ענישתי לאחר מעשה, בשיעור הגבוה מזה המעוגן מפורשות

ציפורים שמתו כתוצאה מדליפת הנפט של "אקסון ואלדז". מקור: Exxon Valdez Oil Spill Trustee Council

ניסיון הניקיון בחופי מפרץ וויליאם סאונד, בעקבות דליפת הנפט של "אקסון ואלדז". מקור: ARLIS (Alaska Resources Library & Information Services)

אבקש להעלות שאלה אחרת בבבואת הוודאות כהוגנות: האמנם יהיה זה הוגן מצד הרגולטור ומצד הציבור "לבוא בטענות" כלפי חברות הנפט כאשר מתרחשת תקלה? (תחת ההנחה המפורשת שדליפות נפט הינן בגדר תקלה שנעשית בהיעדר כוונה). האין בהישענותנו על תוצרי תעשיית הדלקים הפוסיליים אנו מאותתים

משבר האקלים? האם הם משרתים אותנו בעתות חירום סביבתי ובשגרה?

הניסיון לענות על שאלות אלה ולהבין את הכרעת בית המשפט מזמין אותנו לחרוג מן האספקלריה המשפטית ולהתבונן בדן כתעודה תרבותית, הן ככזו המכוונית התנהגות והן ככזו שהיא פרי יצירתה של החברה.¹⁶ במסגרת זאת,

לקדמותו שבטיס דיני הנזיקין. כפי שהיא מיושמת בבתי משפט פדרליים בארצות הברית, הדוקטרינה שוללת פיצויים בגין נזק כלכלי עקיף (relational economic loss)¹⁵ בין אם הצד התובע לנזק כלכלי עקיף עמד בקשר חוזי עם הניזוק הראשי, בין אם לאו. החלת הדוקטרינה במסגרת הפרשה מעוררת שאלות קשות. דוגמה מובהקת עולה במקרה של דייג שנפגע מדליפת הנפט – האם הוא זכאי לפיצויים בגין אובדן הדגה שהתכוון להעלות בחכתו? הדוקטרינה מציעה שלא. אבל במרוצת השנים התפתחו לה חריגים, מקרה הדייג מן המובהקים שבהם.¹⁶ עדיין, החלת ה"כלל השלילה" מותירה בלא פיצוי אנשי קהילה רבים שספגו הפסדים, ואינם מוגנים מכוח חיקוק אחר. בפרשת "אקסון ואלדז" הדבר היה נכון גם לגבי בעלי מלונות ושירותי לחופי המפרץ, לקוחותיו וספקיו של הדייג – מסעדות פירות ים, יצרני שימורים ונותני שירותים למיניהם.¹⁷ עם הטיעונים הבולטים, שעומדים בבסיס מערך ההצדקות ליישום הדוקטרינה, נמנים החשש מפני יצירת "כדור שלג" של תביעות שבהן גרעין הנזק העקיף מרוחק ממקור הנזק (open-endedness); חשש נוסף הוא מפני ריבוי תביעות שבו, מחד גיסא, כל תובע יתוגמל בשיעור נמוך מכפי שמגיע לו ומאידך גיסא, העלויות הכבדות למזיק יפרו את ההלימה הרצויה בין חומרת המעשה לבין חומרת הסנקציה. עוד נטען ש"כלל השלילה" מספק הגבלה ודאית וקלה ליישום של אחריות נזיקית, ומבטיח למזיקים פוטנציאליים ולניזוקים הכנה טובה יותר לקראת גודל הפיצויים (ובכך מהווה מעין "bright-line rule").

הטיעון האחרון מחזיר את הוודאות לקדמת הבמה. חשיבותה, כאמור, היא בהגבלת היחס בין הפיצויים העונשיים לבין הפיצויים בגין הנזקים וכן, בהטלת מגבלות על תביעה לנזק כלכלי עקיף. אל מול שאיפת בית המשפט לשמר ודאות במערכת (הנתפסת לעתים כצעד שמרני) נותר ספק כבד: האמנם טיעון הוודאות מנצח אינטואיציות בסיסיות של צדק סביבתי וחברתי? האמנם אפשר להשלים עם המענה שמציעים דיני הנזיקין, המותיר מאות ניזוקים שאיבדו על לא עוול בכפם את פרנסתם ואת שגרת יומם בהיעדר פיצוי הולם? ובכלל, מי מפצה את הטבע על חורבנו? מי מייצג את האינטרס "הנקי" של המערכת האקולוגית, כזה שאינו נמדד ומכומת במושגים אנתרופוצנטריים כמו "שירותי המערכת"? מבט עכשווי בקטסטרופות הסביבתיות והחברתיות שאירעו בפרשת "אקסון ואלדז" ו"דיפוטור הוריזון" מציף את הדאגה – האם הדין הנוכחי ותמונת אכיפתו מספקים מענה הולם לצו השעה שמציב

בהפקת המוצר, תוך שימת דגש על הירואיות המשתתפים – באופן דומה לתעשיית הנפט בצעדיה הראשונים.²¹ בשלב השני הדגש ניתן על "סטרייליות" ומקצועיות אופן הפקת המוצר, כדיבד עם צמיחתו של מה שמכנה סקוט "המוסר האקולוגי".

אותה "סטרייליות" מוחלפת בתעשיית הנפט בתופעת ה-"Greenwashing", שנקמה לדבריו של מת"ו הובר (Matthew T. Huber)²² על רקע אתגר התעשייה לבסס את תלות הצרכנים בנפט ולהנכיחה בעיניהם, ובהיבט להפיג חששות הנובעים מטעמים אקולוגיים, שהתעצמו מאז שנות ה־70. מאמצים אלה שניהלו חברות הנפט במישור התדמיתי, היוו לדידו מכשיר בידיהן להעמקת התלות הצרכנית בנפט. במוקד הפרקטיקה הזו משתקפת הנטייה לגלגל את האחריות לפתח הצרכן. דוגמה לכך ניתן למצוא בסרטון "Fuel-less", שפרסם ב־2007 מכון הנפט האמריקני (The American Petroleum Institute). בדיאלוג הבא אומרת מורתה של קריסטל, הדמות הראשית, את הדברים הבאים:

"את צודקת. בהחלט איננו מעוניינים בזיהום מקורות המים שלנו ובהעמסת מטמנות הזבל במוצרים המופקים מנפט שבקלות ניתן למחור. לכן כל כך חשוב למחור פלסטיק כמו כוסות חד־פעמיות ושמן מנועים משומש... למרבה המזל, הנפט בכדור הארץ אינו קרוב לאזול, אך עלינו להיות אחראים באופן השימוש במשאבים שאמא אדמה מספקת לנו."

הובר אף קושר בין ה"התמכרות" המערבית לתוצרי תעשיית הנפט לבין הסדר הניאו־ליברלי שפרץ בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־20, שאת שורשיו הוא מזהה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. לשיטתו, עם חשדנותו ההולכת וגוברת של מעמד הביניים הלבן כלפי מסים, תפחה האחריות המוטלת על כתפי בעלי משקי בית. הובר גורס שהחברה הפכה לאוסף פרטים המנהלים את חייהם כאילו היו "המנכ"לים שלהם עצמם", במילותיו של ג'ורג' בוש. כלומר, חיי הפרט הופכים לעסק היזמי האישי שלו, שהצלחתו תלויה באיכות הבחירות שהוא מקבל. בתוך הקשר זה נוטע הובר את התבססות הנפט כרכיב קריטי בסדר היומיומי של המשפחה האמריקאית. לא רק שהנפט היווה חלק מכריע מכיוון התרבות היזמית הזו של הפרט, הוא טוען, אלא גם שסיפק את התשתית הסוציו־מרחבית לשם כך: אספלט לדרכים, מרצפות ויניל, ועשרות מוצרים מפלסטיק לאכלוס הבית. בדומה לתהליך הפקת הנפט שמזקק בין חלקים נפרדים בחבית הנפט,²³ כך לדידו גם מוצרי הנפט מספקים את החומריות הנדרשת לייצור חיים חלקיים

Key to Family Fun

Having fun? They sure are! And they started having fun the minute they headed the family car toward their favorite fishing spot. Your car can be your key to family fun, too. Think about it. What else that you own provides as much family enjoyment per dollar?

Important, too – think about trying a tankful of Richfield Boron the next time you're planning a trip. With years-ahead

Richfield Boron in the tank, you can rely on smooth, knock-free, alert performance. Your car performs the way it was made to perform because Boron unlocks the full potential of today's powerful engines.

For you owners of compact and economy cars – or any car engineered to operate satisfactorily on regular grade gasoline – Richfield Hi-Octane Regular is your best "regular" buy. It gives maximum mileage,

plus thrifty, dependable performance. Whichever you choose for your car – years-ahead Boron or Hi-Octane Regular – remember that you can rely on Richfield!

RICHFIELD

פרסומת של חברת הדלק האמריקאית "ריצ'פילד", שנות השישים

שהתשתית התרבותית לתעשיית הנפט הונחה עוד בימי שיאה של תעשיית ציד הלווייתנים המודרנית (בין סוף המאה ה־18 לבין תחילת המאה ה־19). המשותף להן הוא המצוד אחר חומר יקר ערך, במקרה של ציד הלווייתנים היה זה Spermaceti²⁴ הנכסף, ששימש כשמן לתאורה ולמכונות, לייצור סבון, צבעים ובגדים. סגולותיו הביאו מעצמות להתחרות זו בזו על השגתו – בדומה לדינמיקה שהניע "הזהב השחור" בקרב אומות העולם. סקוט אף מצביעה על דמיון באבולוציה השיווקית של תוצרי התעשיות האלה, הנחלקת לשני שלבים עיקריים: במחציתה הראשונה בתעשיית ציד הלווייתנים, הדגש בפרסום היה על הסכנה הכרוכה

הלכה למעשה על כך שהם רצויים, ובתרבות ההזנחה הרגולטורית (כפי שמצביע הדו"ח הפדרלי שהוזכר לעיל) מעניקים לתעשייה מנדט מלא לפעולה בשגרה? הכרה זו מציתה שאלות בדבר יחסי הגומלין שנקמו בין תעשיית הנפט לבין החברה המערבית ברבות הזמן.

לחולו השקט של "הזהב השחור"

חוקרים שונים ניסו להצביע על הרגע שבו היכתה תעשיית הנפט שורשים בתרבות המערבית. כך, למשל, היידי סקוט (Heidi Scott)¹⁹ מצביעה על כך

- org/stable/2265067
 Gregory C. Keating. (2000). DISTRIBUTIVE AND CORRECTIVE JUSTICE IN THE TORT LAW OF ACCIDENTS. *Southern California Law Review*, 74, 193–1623.
- 14 רונן פרי, מאוניברסיטת חיפה, מציע את ההגדרה הבאה לנזק כלכלי עקיף:
 'Relational economic loss is purely economic loss that stems from physical injury to the person or property of a third party, or to an ownerless resource'. Perry, R. (2008). The Economic Bias in Tort Law. *U. Ill. L. Rev.*, 1573.
- 15 ההריג נקבע בפס"ד Union Oil Co. v. Oppen, 501 F.2d 558 (9th Cir. 1974).
 שיעקב בדליפת הנפט שאירעה בשנת 1969 ב־ Santa Barbara Oil Company v. Oppen, 501 F.2d 558 (9th Cir. 1974).
- 16 Perry, Ronen, The Deepwater Horizon Oil Spill and the Limits of Civil Liability (August 13, 2010). *Washington Law Review*, Vol. 86, pp. 1-68, 2011.
- 17 כפי שמציע Mandel M על "נקודת המבט הפנימית" של החוק אליבא ד־H. L. A. Hart:
 'The internal point of view or attitude is that of those who regard legal rules not merely as a prediction of what might befall them if they behave in a certain fashion, but as accepted standards of behavior to which they conform for other reasons and to which they demand conformity in others'.
- 18 Mandel, M. (1979). Dworkin, hart, and the problem of theoretical perspective. *Law & Society Review*, 14(1), 57-82.
- 19 Scott, H. (2014). Whale Oil Culture, Consumerism, and Modern Conservation. *Oil Culture*, 3-18. חלק רך באיזור ראשו של הלווייתן.
- 20 Worden, D. (2012). Fossil-fuel futurity: Oil in Giant. *Journal of American Studies*, 46(2), 441-460.
- 21 Huber, M. (2012). Refined politics: Petroleum products, neoliberalism, and the ecology of entrepreneurial life. *Journal of American Studies*, 46(2), 295-312.
- 22 ועל כך אמר המדען בנג'מין סילימן ג'וניור (Benjamin Silliman Jr.), שהיה הראשון לזקק נפט בעת המודרנית:
 "The crude product contained several distinct oils all with different boiling points... My experiments prove that nearly the whole of the raw product may be manufactured without waste". Benjamin Silliman Jr., *Report on the Rock Oil, or Petroleum* (New Haven: J.H. Benham's Steam Power Press, 1855), 6, 20.
- במקרה שהצד האחראי לדליפה אינו מסוגל או אינו מוכן לממן אותם. ה־OPA דורש מכלי תעבורה ומכלים נייחים המאחסנים נפט להגיש לממשל הפדרלי תוכניות מפורטות על הדרכים שבכוונתם לנקוט במקרה של דליפת נפט, ומפרט רשימה של הגבלות המוטלות על מתקני אחסון. מתוך אתר ה־EPA. <https://www.epa.gov/laws-regulations/summary-oil-pollution-act>
- 3 Source: United States. National Commission on the BP Deepwater Horizon Oil Spill Offshore Drilling. (2011). *Deep water: the Gulf oil disaster and the future of offshore drilling: report to the President*. Washington, D.C.]: National Commission on the BP Deepwater Horizon Oil Spill and Offshore Drilling (p. 84).
 שם, עמוד 56.
- 4 "Native Alaskans Still Reeling 25 Years After Exxon-Valdez Oil Spill". www.wbur.org. (March 24, 2014).
- 5 Carvalho, P., Cornellier, R., Macumba International, Canadian Broadcasting Corporation, & Bullfrog Films. (2008). *Black wave: the legacy of the Exxon Valdez*. Kirby, David, "Corexit: An Oil Spill Solution Worse Than the Problem?". www.TakePart.com. Participant Media. (April 22, 2013).
- 6 Drew Griffin, Critics call Valdez cleanup a warning for Gulf workers. *CNN Special Investigations Unit*. (July 8, 2010).
- 7 עם שאר המחבלים שנמצאו בדו"ח נמנים השקרים שהתגלו בתוכניות "המגירה" של ענקיות בתעשייה. כך, למשל, מינתה ביפי בתוכנית המגירה שלה אדם שמת שנים אחדות טרם הגשת התוכנית לתפקיד מומחה חיות בר, במקרה של איום אקולוגי; וכן, עם החיות שעלולות להיפגע מדליפת נפט במפרץ מנו כלבי ים וסוסי ים – הגם שאינן חיות במי המפרץ.
- 8 במקור: "keep you whole". המונח "making whole" מהדהד מסר חשוב בידי הנזיקין המודרניים אודות החתירה להשגת פיצוי מלא לניזוק (full compensation). תפיסה זו השתרשה במשפט המקובל בתחילת המאה ה־19, ומובחנת מהרעיון הנזיקי הקדום יותר החותר להשגת פיצוי הוגן לניזוק (fair compensation).
- 9 Goldberg, J. C. (2006). Two conceptions of tort damages: Fair v. full compensation. *DePaul Law Review*, 55(2), 435-468.
- 10 Exxon Shipping Co. v. Baker, 128 S. Ct. 2605, 2611 (2008).
- 11 Jeffrey L. Fisher, The Exxon Valdez Case and Regularizing Punishment, 26 *Alaska Law Review* 1-46 (2009).
- 12 Simmons, A. (1979). The Principle of Fair Play. *Philosophy & Public Affairs*, 8(4), 307-337. Retrieved March 11, 2020, from www.jstor.
- (segmented lives) – בין הבית, המכונית ומקום העבודה. הניסיון לטעת בצרכנים את התחושה שהנפט בלתי נפרד מחייהם היומיומיים ניבט בפרסומיהן ובסיסמאותיהן של חברות הנפט; כך, למשל, נזכרת קריאתה של אסו (Esso), לימים אקסון: "נפט עוזר לבנות חיים טובים יותר".
 הצלחת התעשייה לא באה לבדה. לאחר אסון סנטה ברברה ב־1969, עליית התנועה הסביבתית, הטלטלות שחווה שוק הנפט ב־1973 וב־1979, טוען הובר, התלות במוצרי נפט נעשתה מורכבת יותר. הסטגפלציה במשק, והירידה ברווחיות בשנות ה־70 הניחו את היסודות למדיניות חדשה המבוססת על הורדת מיסים ודמוניזציה של התערבות הממשלה ושל חלוקת העושר. תעשיית הנפט נהנתה במידה ניכרת מן התפנית הניאו־ליברלית. בתוך כך נזכרת קריאתו של הנשיא רייגן ב־1981 לבחון את הרגולציות המכבידות ביותר – בראש הרשימה שהופקה לבקשתו נמצאה הרגולציה הסביבתית על תעשיות כימיות.
 אינספור עדויות לביסוס התלות החברתית והתרבותית בנפט פזורות לאורך ההיסטוריה. אלה שהובאו כאן מציעות עדות בזעיר־אנפין להיענות הציבור האמריקאי לתכתיביה של תעשיית הנפט; וביתר שאת להשפעתה הנמרצת של תעשיית הנפט על עיצוב יחסים אלה, ועל כינון מרכזיותו התרבותית והכלכלית של הנפט. אף שהפכה תלותנו בנפט, בשיטתיות, לעניין שבשגרה הנתפס לעתים כ"חדשות האתמול", ראוי להיזכר בה נוכח תזכורות כואבות כמו הפרשות "אקסון ואלדז" ו"דיפוסטר הוריוון". כשם שהתרחשותן של תקריות מצערות אלה בעולמנו אינה גזירת גורל, כך גם לגבי הדין הסביבתי הקיים. עתה, יותר מתמיד, ראוי לשאול האם הוא מתחשב דיו במטען התרבותי, ההיסטורי והגיאופיזי של התעשיות שעליהן מפקח?

הערות

- * אבקש להודות לד"ר דוד שור על הכוונתו בחקירת הנושא ועל הערותיו המלמדות והמועילות.
- 1 Rushe, D. (2015). BP set to pay largest environmental fine in US history for Gulf oil spill. *The Guardian*, 2.
- 2 ה־'Oil Pollution Act' (OPA), שנחקק ב־1990 בעקבות אסון "אקסון ואלדז", שאף להעצים את יכולתה של סוכנות ההגנה הסביבתית האמריקאית (EPA) להגיב לדליפות נפט. קרן שמקורותיה הם מיסים על נפט הוקמה למימון מאמצי הניקיון,

פרה אדומה, אקונומיקה וסכנה

האם לכלוך יכול לנקות, ועד כמה מדובר באירוע חריג? התבוננות במנהגי ניקיון ביתיים מציעה שהפרדוקס שיוחס למצוות הפרה האדומה הוא אוניברסלי, ואפשר שהפתרון לו קיים בשדה האנתרופולוגי ולא ההיסטורי-מקראי

ערן שוורצפוקס

הפרה האדומה

"אין לשוחם עוֹצֵם נִפְלְאוֹתֶיהָ. אין לְהִקְרֵר אֶחָד מְדוֹתֶיהָ. אין לְהִגִּיד חֶקֶר דְּתוֹתֶיהָ. אין לְהִבִּין תּוֹקֶף מִפְּעֻלוֹתֶיהָ. אין לְפַעֵנֵם עוֹמֵק פְּלֹאוֹתֶיהָ. אין לְעִמּוֹד עַל סֵפֶן מְדוֹתֶיהָ. אין לְחַקֹּר סוּד חִידוֹתֶיהָ. אין לְהִשְׁמִיעַ כָּל תְּהִלּוֹתֶיהָ. אין לְגַלּוֹת סוּד עֲדוֹתֶיהָ: הַמְּפוֹרָשׁוֹת סְתוּמוֹת. הַגְּלוּיֹת עֲלוּמוֹת. הַמְּבֹאָרוֹת חֲתוּמוֹת. הַמְּשֻׁנָּנוֹת עֲצוּמוֹת. הַחֻקוֹת רְשׁוּמוֹת: הַחֲסָרוֹת מִיְּתָרוֹת. הָאֲסוּרוֹת מִתְּרוֹת. הַשְּׁחֹרוֹת צְחוּרוֹת. הַחֲשׂוּפוֹת אֲטוּרוֹת. הַפְּרוּטוֹת אֲצוּרוֹת. הַכְּלוּלוֹת עֲצוּרוֹת. הַשְּׁלֹטוֹת חֲמוּרוֹת. מוֹצִיא מִזְלוֹת יְקָרוֹת. מְתִיר מֵאֲסוּרוֹת מְתָרוֹת. נוֹתֵן מִטְּמָאוֹת טְהוּרוֹת"² (סילוק מתוך "יוצר" לשבת פרה, מיוחס לקליר)²

"פְּלֻצוֹת בְּעֵתָהּ [את משה רבינו] וְשָׁח מִי יִתֵּן טְהוֹר מִטְּמָאָה: קוֹשֵׁט אֲמָרִי פָּרָה. כָּל טְהוֹר מִטְּמָאָה. וְאִיֶּהָּ הִיא תִּעְבְּרִי רוּחַ הַטְּמָאָה: לוֹ הִגִּיד אֶל חֻקָּה חֻקֹּתֶיהָ. וְיָמָה תִּינַע לִידַע. עֲמוּקָה מְשָׁאוֹל מִה תִּדְעֶה". המדרשים האלה נוהגים להסביר את הפרדוקס כ"חוקה" – גזרה שגזר האל ואין לה הסבר רציונלי. לפרדוקס ניתנו כמה פתרונות אפשריים נוספים במהלך הדורות. הסבר המקובל כיום על רוב החוקרים הינו ההסבר של מילגרם.⁷ אין לי השגות ייחודיות על ההסברים ההיסטוריים, אך בעיני ההסברים האלה מניחים, בראש ובראשונה, את הפרדוקסליות ואת המחשבה שמדובר באירוע ייחודי, הדורש הסבר ייחודי. אינני בטוח שכאלה הם פני הדברים.

בקריאה היסטוריו-אנתרופולוגית, הייתי רוצה להציע גישה נוספת – שמתבססת על הגדרת "הטומאה החילונית" מבית מדרשה של מרי דאגלס. כמודל, אציע את טקסי הניקיון הכוללים שבתוכם שימוש באחד החומרים החשובים ביותר בניקיון הביתי בישראל (ייתכן שאף בעוד מדינות, שבהן לא אעסוק) – האקונומיקה. דרך קריאה ופרשנות של השימוש באקונומיקה בבית הישראלי, אראה שהפרדוקס – חומר המטמא טהורים ומטהר טמאים – הינו אוניברסלי, בצורה כזו או אחרת, ולכן את הפתרון שלו יש לחפש בשדה האנתרופולוגי (או הפסיכולוגי) ולא בשדה ההיסטורי-מקראי. כפי שדאגלס עצמה יצאה מתוך ניהול הטומאה והטהרה בכתבי הקודש והסבירה תופעות תרבותיות, ברצוני לבצע תנועה

יותר משנתיים, כאשר מעולם לא עלה עליה עול (כל כלי עבודה כלשהו המשמש לרתימת הפרה, ובכלל עול גם אסור להישען עליה) והיא צריכה להיות נקייה מכל מום.³ הפרה נשחטה מחוץ למשכן (ובתקופת בית המקדש – בהר הזיתים) ונשרפה בשלמותה. בשריפה עצמה הושלכו עץ ארז, אזוב ותולעת שני – שהינם בפני עצמם סמלים נפוצים מאד בתורת הטהרות המקראית.⁴ את אפרה היו כונסים, ומשתמשים בו להכנת "מי חטאת" – האפר מעורב במי מעיין. מי החטאת הם האמצעי היחיד היכול לטהר מטומאת מת – "אבי אבות הטומאה".

למרבה התמיהה, הכהן המבצע את טקס השריפה נדרש לכבס את בגדיו והוא מוגדר כטמא עד הערב (טומאה קלה). הכהן המשליך את האזוב, הארז ותולעת השני אל תוך השריפה – נטמא גם הוא. אדם אחר נדרש לאסוף את אפר הפרה, וגם הוא נטמא כך. כמו כן, מי שמטהר טמאי מת עם מי החטאת – טמא עד הערב, ובאופן כללי: כל טהור שנוגע במי החטאת טמא. הפרדוקס⁵ הזה, מים המטהרים טמאי מת אך מטמאים טומאה קלה את הטהורים, העסיק כמה הוגים, מחכמי התלמוד דרך פייטנים וכלה במחקרים אקדמיים. מדרשים נהגו לתלות את התמיהה הזאת לעתים גם בדמויות חשובות – כך, למשל, במדרש רבה מספרים על שלמה המלך ועל ידיעותיו הרבות, אך כשמגיעים לפרה אדומה מסופר שהוא קורא עליה את הפסוק "אֲמַרְתִּי אֲחַכְמָה וְהִיא כְּחוֹקָה מִיָּנִי"⁶ או בפיוט נוסף מהיוצרות לפרשת פרה –

פיוט שלהלן נלקח מתוך התפילות הייחודיות לשבת פרה, שהיא אחת מארבע השבתות המיוחדות המכונות "ארבע פרשיות" ונקראות בבתי הכנסיות לאורך חודש אדר. בשבת פרה קוראים (בנוסף לפרשת השבוע הנקראת על הסדר) קטע מתוך פרשת חקת, בספר במדבר י"ט, העוסק בפרשת פרה אדומה. בישראל כיום המנהג אינו נפוץ, אך עד לפני דורות ספורים, ברוב קהילות אשכנז נהגו להוסיף פיוטים מיוחדים (יוצרות) לתפילה בכל אחת מהשבתות האלה. בפיוט לעיל ניתן לראות גישה מעוררת תמיהה למצוות, המתחילה בחוסר היכולת להבין את דברי האל ועוברת להצגתם כ"אבסורדיים" – "הָאֲסוּרוֹת מְתָרוֹת, הַשְּׁחֹרוֹת צְחוּרוֹת". בהמשך, שלא מוצג כאן, מונה הפייטן כמה מצוות מתמיהות (שלא כאן המקום לעסוק בהן) – ולבסוף, גולת הכותרת – "פָּרָה אֲדַמָּה עוֹשִׂיהָ מִטְּמָאָה. וְהִיא עֲשִׂיָּה לְטַהֵר כָּל טְמָאָה. וְאֶפְרָה נִעְשָׂה אֵב הַטְּמָאָה. וְהִיא מִטְּהַרֶת אֲבֵי אֲבוֹת הַטְּמָאָה". כדי להבין פסקה זו, אסביר את ענייניה של הפרה האדומה.

מצוות שריפת פרה אדומה (המופיעה בראשונה בספר במדבר פרק י"ט) היא טקס חשוב בדת הישראלית והיהודית הקדומה. מדובר בטקס שבו נלקחה פרה אדומה שענתה על כמה קריטריונים מדוקדקים – הפרה צריכה להיות אדומה לגמרי (במשנה במסכת פרה מתקיים דיון האם שתי שערות שחורות, אחת בזנב ואחת בראש, פוסלות את הפרה). בנוסף, היא צריכה להיות בת

צילום: מוריה שורצפוקס

אחת מושג מתוך עולם האסוציאציות המטאפורי והסמלי ופעם אחרת אובייקט מתוך עולם קונקרטי וממשי – ובכך להראות כיצד הפרדוקס אינו ייחודי לשדה כזה או אחר, והוא מהווה חלק משמעותי בניהול הסכנות בחברה. ההשוואה של טקס הפרה האדומה לטקסי היגיינה כאלה ואחרים אינה חדשה. כבר במדרש מופיע הסיפור הבא:

”גוי אחד שאל את רבי יוחנן בן זכאי, אמר ליה [לו]: אילין מילין דאתון עבדין [הדברים האלה שאתם עושים] נראין כמין כשפים: מביאין פרה ושורפין אותה וכותשין אותה ונוטלין אפרה. אחד מכם מטמא למת ומזין עליו שנים ושלש טיפין ואומרין לו טהרת. אמר לו [רבי יוחנן בן זכאי]: לא נכנסה רוח תזזית באותו האיש [כלומר כך] מימין? אמר לו: לאו. ולא ראית מה עושים לזו? מביאין עיקרין ומעשנים תחתיו ומרביצין עליו מים והיא בורחת. אמר לו: ולא ישמעו אזנך מה שפיך מדבר? כך רוח הזו רוח טומאה היא, דכתיב [כמו שכתוב]: ”וגם את הנביאים ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ” (זכריה י”ג ב’). וכיון שיצא אמרו לו תלמידיו: ר’ לזה דחית בקנה, לנו מה אתה משיב? אמר להם: לא המת מטמא ולא המים מטהרים, אלא

וייחוס סכנה לחריג. הטומאה והטהרה, ולחלופין הלכלוך והניקיון, מקדשים אם כך את הסדר ועוזרים לנו לנהל אותם, ובמקביל מבצעים ניהול של האנומלי – איך צריך לנהוג בו, תחת אילו תנאים, כיצד ניתן להיטהר או להתנקות מאנומליות כאלה ואחרות. מבחינה זו, מנהגי ההיגיינה המודרניים אינם שונים מבחינה סטרוקטורלית מאלה של חברות עתיקות או חברות לא מערביות. הסכנה הנשקפת לטהורים מן הטמא, או הסכנה הנשקפת לנקיים מן הלכלוך – מנוהלת חברתית וגם אישית. בין השאר, דאגלס מנסה להראות שהיבטים מסוימים של מבנה חברתי, במיוחד היחס לגבולות הקבוצה, נוטים להשתקף בקונוטציות סמליות של הגוף האנושי. השתקפות סמלית זו מופיעה לרוב ביחס לפתחי הגוף, להפרשות גופניות ולחומרים שנכנסים לגוף. הגוף מהווה אתר שמגלם באופן סמלי את יחס החברה לעצמה, ושדרכו החברה מנהלת את עצמה.

כוונתי היא לקחת את מושג הסכנה, מושג שבמובהק מהווה מטאפורה סמלית ויוצא מגדר הקונקרטי, ולעשות בו שימוש כדי להבין פעם

הפוכה – באמצעות תופעה תרבותית לפענח את הטקס ה”חריג” שמוזכר בספר במדבר.

הטומאה החילונית

בספרה ”טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו”⁸ מציעה האנתרופולוגית דאגלס ניתוח סטרוקטורלי למושגי הטומאה והטהרה, הלכלוך והנקיות. להגדרתה, הלכלוך הוא יחסי, ולא קיים לכלוך אבסולוטי – ”היכן שיש לכלוך, יש שיטה”⁹. החברה האנושית יוצרת קטגוריות של סדר ושל משמעות, וכל דבר שחורג מחוץ לסדר ולמקום המיועד לו הוא מלוכלך. השיער על הראש אינו מלוכלך כשלעצמו, אך כשהוא מפוזר על הרצפה הוא מהווה לכלוך ומעורר לכן רגשות של גועל ודחייה. העפר בסביבתו הטבעית אינו לכלוך כשלעצמו, אך כשהוא הופך לעקבות ולפירורים של עפר במרחבים בנויים (למשל, לצורך מגורים ועבודה) הוא מהווה לכלוך, וכן על זו הדרך. הטמא והטהור, לפי דאגלס, הם קטגוריות סמליות הנעות על הציר הזה בדיוק – הציר של ניהול אנומליות,

גזירתו של מקום היא. אמר הקב"ה חוקה חקקתי וגזירה גזרת, אין אתה רשאי לעבור על גזירתו".¹⁰

בסיפור זה ניתן לראות כיצד רבי יוחנן בן זכאי משווה את טקס הפרה האדומה (שהגוי רואה אותו כחריג – "כמין כשפים") לטקס מקובל ואולי אף רפואי מאותה תקופה – סילוק רוח תזזית (שגעון או דיבוק). עם זאת, אין בהשוואה הזו כלום, כפי שתלמידיו מציינים, ולהם הוא מסביר שאין כאן פרוצדורה רפואית, אלא "חוקה" – טקס נומינלי הנעשה כגזירה משמים. עם זאת, המרפאים את אחוז רוח התזזית לא נדבקים בעצמם ברוח כלשהי, ולכן אולי יש לחפש מקרה סטרקטורלי מתאים יותר. אוסיף ואומר שבספרה "In the wilderness",¹¹ העוסק בספר במדבר, דאגלס נותנת את דעתה על טקס הפרה האדומה ומנתחת כמה סמלים המופיעים בו, בעיקר לפי שיטתו של מילגרם, אך לא מתעסקת כלל ב"פרדוקס". המקרה הסטרקטורלי שבחתי להשוות לפרה האדומה הוא של השימוש באקונומיקה בישראל, במסגרת טקסי הניקיון – או הטיהור – של הבית הישראלי. השימוש באקונומיקה כמקרה בוחן מאפשר לנו לגשת לסוגיה אזוטריית ו"רחוקה" באמצעות "מובן מאליו" שנמצא כמעט בכל בית. לאקונומיקה מקום חשוב בתרבות הישראלית והאנומליות סביב השימוש בה "שקופות" לנו. ישנם עוד חומרי ניקיון ואפילו עוד כמה תופעות תרבותיות המתאימות לניתוח שאציע, ואדון בכך בהמשך.

האקונומיקה בישראל

אקונומיקה היא חומר ניקיון מבוסס נתון תת-כלורי שנוף במיוחד במשקי בית בישראל (בהשוואה לחומרים אחרים, לא בהשוואה למקומות אחרים).¹² מדובר בחומר בסיסי מאוד (12.5 pH) המשמש לניקוי רב תכליתי – "מלבין ומחטא, מסיר לכלוך וכתמים שאינם יורדים עם חומרי ניקוי רגילים. מחטא את הבית בפני חיידקים, וירוסים, פטריות ועובש".¹³ בפועל הוא משמש לכל דבר – או כמו שמעידות משתמשות¹⁴ – "מבחינתי נקי זה רק אקונומיקה... הרי מה קורה לכוסות למשל בלי אקונומיקה? הן מקבלות גוון וריח של ביצים ושל עופות וזה לא יוצא. זה ריח של ביצה, של לכלוך. רק אקונומיקה, לא יעזור... בינינו, בתים שלא משתמשים בהם באקונומיקה הם לא נקיים. להשתמש רק בנוזל כלים זה כמו כוסות רוח למת"¹⁵ – נזכור כי המת הוא אבי אבות הטומאה. כוכבת האח הגדול עינב בובליל הביעה גם היא את הקישור של אקונומיקה עם טהרה: "המון אקונומיקה צריך בבית הזה, המון. לטהר

את הבית, לנקות אותו, לחדש אותו".¹⁶ עם זאת, השימוש באקונומיקה לא רק מטהר ומנקה, הוא טומן בחובו גם סכנה – או טומאה.

הסכנות הטמונות באקונומיקה מפורטות על גבי אריזת המוצר. אותיות גדולות הטבועות בבקבוק עצמו מודיעות "לא למאכל", למקרה שתוסר הפתקית. בנוסף, מופיעות על הפתקית אזהרות: "לא למאכל! הרחק מהישג ידם של ילדים! מגרה את העיניים ואת העור, מנע מגע בעור ובעיניים. אזהרה! אין לערבב עם חומרים אחרים. במגע עם חומצות משתחרר גז רעיל (כלור). אין להשתמש בתמיסה זו למשי, צמר, בדים סינטיים ועור".¹⁷ מצורפות גם הוראות אחסון והוראות עזרה ראשונה, והמלצות לשימוש בכפפות. על מוצרי אקונומיקה רבים מחברות שונות מופיעות אזהרות נוספות והנחיות נוספות, כמו ביגוד מגן ואף משקפי מגן.¹⁸ כמו כן נכתב כי מגע של החומר עם הבגדים עלול לגרום לכתמים. כבני התרבות, לכולנו ידועות הסכנות הטמונות באקונומיקה – אנו לובשים לפני השימוש בה שלל תלבושות טקסיות המאפשרות לנו לעבוד איתה. אם מדובר בביגוד מגן כנדרש בהוראות היצרן, וגם אם לא – אנו לובשים בגדים ש"לא אכפת שיתלכלכו מהאקונומיקה", או כפי שאמרה עינב בובליל: "עשיתי קוקו פה [קוקו גבוה], פיג'מה ויאללה לעבודה".¹⁹ הסכנה שבאקונומיקה מתפרשת בעיני רבים כחלק מהותי מיכולת הניקיון שלה:

"אני רואה מה אקונומיקה עושה לידיים שלי. הכול מתקלף. אז בטח שהיא הורגת את כל החיידקים. ככה לפחות אני מאמינה", מספרת בר בן שטרית מבאר שבע, מכורה לאקונומיקה שגם אפתה עוגה בצורת בקבוק אקונומיקה לחברה, מכורה אחרת. "זה אגרסיבי, גם הריח, אבל אני חייבת להשתמש כל הזמן. יש לנו מזרקה מחוץ לבית ואני שמה במים אקונומיקה, בשביל הריח ובגלל הירוקת שנוצרת בתחתית, והכלב שלי שותה ממנה, הוא מת על המזרקה הזאת. כשסיפרתי לוטרינרית היא אמרה לי להעיף את המזרקה או להפסיק עם האקונומיקה אבל אין מה לעשות".²⁰

ניתן לראות בציטוטים השונים כיצד לכלוך – ממשי, לא מטאפורי לכאורה, נתפס אצל המשתמשות כאויב הציבור ואויב הסדר הביתי, או הסדר הנפשי. הן ממש מתרגשות מהאקונומיקה, שמחזירה את הסדר על כנו ומטהרת את המרחב. אם נדרש להסברים מולקולריים, השאלות עומדות על כנן. כשנסתכל ברמה המולקולרית, נראה שהפעולה הכימית המתבצעת על החיידקים אינה שונה מהותית מהפעולה המתבצעת על התאים בגוף המשתמשים. ההלבנה שיוצרת

האקונומיקה בניקיון גם היא אינה שונה מהותית מהכתמים שהיא יוצרת על הבגדים של המשתמש. שוב, כפי שהסבירה דאגלס, הלכלוך הוא יחסי – אקונומיקה על חיידקים הינה מטהרת ומחטאת, אך על הידיים היא מזיקה ומסוכנת. פעולת ההלבנה היא פעולה "טובה" של האקונומיקה, אך כשהיא מלבינה חולצות צבעוניות, היא יוצרת נזק. ניתן לראות פה מבנים סטרקטורליים קרובים מאוד – מדובר בשני חומרים שמטרתם היא טיהור של טומאה חמורה או ניקיון של לכלוך עמוק, וכאשר הם באים במגע עם האנשים המשתמשים בו לטיהור הוא מטמא או מלכלך אותם. אדגיש: לא כל חומר מחטא עונה על ההגדרות האלה. כך, למשל, חומרי חיטוי מבוססי אלכוהול שמחטאים חיידקים אבל אינם מזיקים לידיים, ומתנדפים באוויר. גם אין מדובר בחומר ש"סופח" אליו את הלכלוך – כמו למשל סבון, ש"עוטף" את מולקולות השומן. במקרה של האקונומיקה, החומר עצמו מהווה סכנה, ולכן אנו נוהגים בו כחומר מטמא, על אף היותו חומר מטהר. גם הביטוי חיטוי מופיע בשני המקרים – מי החטאת מחטאים, וגם האקונומיקה היא נוזל מחטא. ניתן להרחיב עוד רבות על הקשר האטימולוגי והתרבותי שבין חטאת, חיטוי וחטאים, וכיצד מירוק חטאים וחיטוי משטחים קשורים לשונית ומעשית זה בזה.

תם ולא נשלם

המושגים של סכנה, נקיות, טוהר, טומאה ולכלוך משמשים בערבוביה בשני המקרים שלפנינו. בעוד שהפרשנים וחוקרי המקרא עמלו לחפש פתרון לפרדוקס הפרה האדומה בזירת שונות, אני מציע כי הפתרון יכול להימצא אף בחיינו אנו, על ידי מחקר אנתרופולוגי השוואתי. אנסה לנסח הצעה זהירה ל"פתרון", או לכיוון מחקר מעניין שהנושא פותח – ייתכן שישנם מקרים מסוימים שבהם בני התרבות משתמשים בסכנה "שולית" הנשקפת מטומאה מסוימת כדי להילחם בעזרתה בטומאה מאיימת יותר. לפי הסבר כזה, אפר הפרה האדומה הוא אובייקט "מטמא". כל העוסקים בו נטמאים, הרי בטומאה קלה. אך בהינתן הקונטקסט המסוים, הסכנה (הקלה, במקרה זה) של הטמא מופנית אל עבר הטומאה הדבקה באדם וכך מסלקת אותה – כך שהוא הופך ל"מטהר". ייתכן שיהיה יותר נוח להסביר זאת במקרה של האקונומיקה – האדם המודרני יודע שנשקפת לו סכנה מהאקונומיקה, והוא לא משתמש בה סתם. עם זאת, כשהלכלוך המצטבר מאיים עליו – הוא מפנה לעברו את הסכנה הגלומה באקונומיקה, וזו מסלקת את הטומאה.²¹

- JSOT Press, 1993.
- 12 מקורות לא רשמיים (מאקו) טוענים כי הוא חומר הניקוי הנפוץ בישראל, נכון ל-2017.
- 13 מתוך אריזת המוצר (סנו javel).
- 14 מתבקשת כאן הערה מגדרית, אציין שהמקור עסק בנשים. הקשר בין מגדר לניקיון הוא נושא רחב בפני עצמו, ולא אעסוק בו על במה זו.
- 15 מתוך: הופמן, צליל. "ריח של בית", מגזין mako. פורסם 22/11/17. <https://www.mako.co.il/health-weekend/Article-32ac1540035ef51006.htm>.
- 16 מערכת תוכניות קשת. "עינב בובליל: שפכתי אקונומיקה בכמויות בכל פינה אפשרית", שידורי קשת. פורסם 10/09/17. <https://www.mako.co.il/10/09/17/Article-b5f60421dca6e51006.htm>.
- 17 מתוך אריזת המוצר (סנו javel).
- 18 למקבץ נאה של אריזות מוצרים ושלל אזהרות ומרעין בישיון: קריסטל, מירב. "זהירות סכנה? האותיות הקטנות והמפחידות שעל מוצרי הניקיון", ynet צרכנות. פורסם: 08.04.17. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4946819,00.html>.
- 19 עינב בובליל: שפכתי אקונומיקה בכמויות בכל פינה אפשרית. ר' ה"ש 16.
- 20 הופמן, ריח של בית. ר' ה"ש 15.
- 21 ייתכן שיש חשיבות לדרגת הטומאה של האובייקט, או לדרגת הסכנה הנשקפת ממנו – האובייקטים שמהווים סכנה כבדה, או שמגלמים טומאה חמורה, עלולים לסכן את נשא הטומאה.

החברתיות שלנו ואת פרקטיקות ההיגיינה, או הטומאה והטהרה שלנו.

הערות

- 1 מתוך סידור התפילה.
- 2 לפי פליישר, עזרא. היוצרות בהתהוותם והתפתחותם. מאגנס (1984).
- 3 להרחבה עיינו בהלכות פרה אדומה לרמב"ם.
- 4 ניתן להשוות לטהרת מצורע, או אף ליציאת מצרים עצמה, והרחיבו על כך במקומות אחרים.
- 5 כמדומני שהראשון לכנות זאת פרדוקס היה מילגרם (Milgrom).
- 6 במדבר רבה י"ט ג'.
- 7 Milgrom, Jacob. "The paradox of the Red Cow (Num. xix)." *Vetus Testamentum* 31.Fasc. 1 (1981): 62-72. בקצרה, מילגרם הסביר כי טקס פרה אדומה הגיע מתרבויות חיצוניות ונטמע ביהדות, וכשהוא נטמע, הוא הוכנס לקטגוריה של חטאת. קיימת במסורת היהודית טומאה על עיסוק בחטאות. הטקס, שבמהותו הראשונית היה טקס טהרה או גירוש שדים, נכנס לקטגוריה של חטאת וככזה הוא מטמא את העוסקים בו.
- 8 דאגלס, מרי. טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו. רסלינג (2010), תורגם על ידי יעל סלע.
- 9 דאגלס, טוהר וסכנה, עמ' 81.
- 10 פסיקתא רבתי פרשה י"ד.
- 11 Douglas, Mary. *In the wilderness: the doctrine of defilement in the Book of Numbers*. Sheffield:

מכאן פתוחה הדרך לאינספור תסריטים תרבותיים המוכרים לנו, הפועלים בצורה הזאת. הדו-כיוונית הזו מופיעה לא מעט בעולם הרפואה: חומרים רפואיים שנמצאים בפקודת הסמים המסוכנים; הקרנות וכימותרפיה למניעת סרטן גם הן דוגמאות מצוינות לתסריטים כאלה. את הסכנה הטמונה בחומרים אנו מפנים אל עבר הגידול, ולא אל עבר האדם שנושא אותו. ברבים מן המקרים הפרויקט הזה נידון לכישלון, כיוון שהגבול בין האדם לסרטן מטושטש – הסרטן מתפשט ולא תחום. ההפרדה והתייחום בין הגוף ה"בריא", או ה"טהור", לבין החלק שבו שמהווה סכנה או זיהום, היא זו שמאפשרת את הפניית הסכנה בצורה ממוקדת אל עבר הגידול, טומאת המת או הלכלוך שבבית.

האמצעים המעבירים סטטוס בין טומאה לטהרה, או בין לכלוך לנקיות, הם אובייקטים מסקרנים מטבעם. האמצעים המסוגלים לבצע מעבר זה בצורה דו-צדדית ובצורה שגורמת לאדם לאבד את האשליה שהוא שולט בכל הסדרים הם מסקרנים כפליים. עם זאת, אין פה פתרון חד משמעי לבעיה בת אלפי השנים. איני יודע מדוע דווקא אפר הפרה "מטהר" טמא מת אך "מטמא" טהורים. עם זאת, יש כאן הצעת כיוון למחקר שונה שיכול אולי לשפוך אור על השאלה איך אנו, בני התרבויות, מנהלים את הקטגוריות

פריים מהסרט "ענבי זעם", בבימויו של ג'ון פורד (20th Century Studios, 1940)

ענבי זעם

על התופעה האבסורדית של השמדת יבולים חקלאיים, שבה מזון פוטנציאלי הופך לאשפה, רקב על פני הארץ, לכלוך

עמרי גולדווין

לפי ההערכה השמרנית, בימים אלה מאות רבות של חקלאים בישראל משמידים חלק ניכר מיבוליהם. הסיבה להשמדת היבול נעוצה בקשיים הכלכליים שהביאה עמה המגפה, שבעקבותיהם מכירת התוצרת הופכת בחלק מן המקרים לכזאת שאינה רווחית. התפיסה המקובלת (או שמא רוח

שעליה ברצוני לדבר היא השמדת יבולים בידי חקלאים. איני יודע אם התופעה לא קיבלה מקום בשיח עקב ריבוי האירועים, או שמא ההסבר טמון במצבה של החברה ובסדרי העדיפויות שלה בעת הזו, אך את הדיון בשאלה זו נשמור למועד אחר.

בחדשים האחרונים, בין אירועי מגפת הקורונה ושלל הסוגיות המורכבות שמלוות אותה ואותנו בזמנים אלה, התפתחה (ואולי תמיד היתה שם?) תופעה שראוי להרחיב עליה את הדיבור. תופעה זו נעדרת כמעט כליל מן השיח הציבורי. התופעה

הסברים אפשריים – צד החקלאים

אולם, העיוות המבני־רגולטורי אינו ממצה את מצב הדברים. ראשית, מצב השוק אינו בהכרח גזירה שהחקלאי לא יכול לעשות דבר כדי לשנותה. כך, למשל, יצירת פלטפורמות שיווקיות ישירות לצרכן, התאגדויות לקואופרטיבים שמגדילים את כוח המיקוח ופעולות נוספות, הם צעדים שיכולים לייעל מאוד את תהליך המכירה, וכך לייעל את השוק, הן עבור החקלאי והן עבור הצרכנים (קיימים בישראל לא מעט חקלאים המבצעים צעדים כאלה, ובהתאם לכך גם מצליחים מבחינה כלכלית).

עניין זה מוביל לנקודה נוספת, המצביעה על האפשרות שלפיה מגזר החקלאות במקרים מסוימים פשוט אינו יעיל מספיק. קיימות עדויות רבות לכך שתהליכי הגידול החקלאי בישראל אינם מתקדמים מבחינה טכנולוגית (בלשון המעטה) ביחס למקביליהם במדינות מפותחות אחרות. עדות נוספת לכך היא העובדה שבמקרים מסוימים תוצרת מיובאת נמכרת לצרכן במחיר נמוך יותר (למרות עלויות ההובלה) מן התוצרת המקומית. חלק ממצב זה נובע מן הכשל המבני בשוק הישראלי, אך כשל זה אינו יכול להוות הסבר יחיד לכל התמונה, בוודאי לנוכח המחסור בפתרונות שיווקיים אלטרנטיביים מצד החקלאים. הטיעון הנפוץ מאוד בקרב חקלאים (ומשמש לעתים כמעין הצדקה לתופעה המדוברת) נגד פתיחת המשק לייבוא אינו מוצדק לטעמי, ברוב

רבות בעולם) שנהוג לכנותה "חקלאות עקיפה", כוללת מעבר של התוצרת בין כמה גורמים, בדרך מן החקלאי לצרכן (להבדיל מ"חקלאות ישירה" שמשמעותה מכירה של התוצרת ישירות מן החקלאי אל הצרכן).

שיטה זו מביאה לעיוות בכמה מישורים: בצד הביקוש, קיים פער עצום בין המחיר שבו יכול היה למכור החקלאי את התוצרת באופן ישיר, למחיר שבו הוא נמכר לצרכן בפועל (פער שעלול להגיע לכדי 300-400 אחוזים). מכאן שאותה תוצרת, שככל הנראה היתה נגישה לאנשים מעוטי יכולת כלכלית לו היתה נמכרת ישירות מן החקלאי בשלושה שקלים לק"ג, הופכת לבלתי נגישה כשהיא נמכרת בעשרה שקלים לק"ג ברשתות שיווק המזון. עיוות נוסף בגלל המבנה המדובר, שעניינו בשחיקת הרווח עבור החקלאי (צד ההיצע) נמצא בעובדה שכל מעבר ידיים של התוצרת כרוך בגזירת קופון של המעביר. כדי שהתוצרת תימכר במחיר מתקבל על הדעת לצרכן, על החקלאי למכור את התוצרת במחיר נמוך יחסית, אחרת שרשרת העלאת המחירים תסתיים בסף בלתי־הגיוני. התוצאה היא שתוצרת שהיתה יכולה להימכר במחיר סביר ולהפיק רווח נאה לחקלאי, הופכת לבלתי יעילה למכירה עבורו, מה שיכול להביאו להחלטה להשמידה. אציין שקיים עיוות מבני נוסף, הקשור בפער המשמעותי שבין הרווח שמפיקות רשתות השיווק לרווח שמפיק החקלאי על התוצרת, עקב פערים אדירים בכוח המיקוח, פערים שהועצמו בעקבות המגפה (מסיבות שאין צורך לפרטן במסמך זה).

התקופה? אומרת, שאם מכירת התוצרת אינה רווחית, עדיפה השמדת היבול. למען הסר ספק, הסיבה להשמדת היבול היא ההפסד הכספי הנובע מהפצה וממכירה של התוצרת בדרך הקיימת (שתפורט להלן) מה שהופך את השמדת היבול לפעולה ה"רציונלית" מבחינה כלכלית. להשמדת היבול תועלת נוספת כמובן – ויסות המחירים. באופן כללי, ככל שירק/פרי מן מסוים מצוי בשוק בכמות יותר גדולה, מחירו ירד (לאור העקרון הכלכלי הבסיסי של היצע וביקוש). החקלאי המבקש למקסם את שורת הרווח, מנסה למצוא את נקודת האיזון האופטימלית לכמות התוצרת שתימכר ועדיין תשמור על רווחיות (לפי עקרון התועלת השולית). אם ימכור מעבר לכמות זו, לא רק שיביא לפגיעה ישירה ברווח הכולל (שכן יחידת המכירה האחרונה תהיה בשווי נמוך ממחיר הייצור שלה) אלא יביא לפגיעה עקיפה נוספת עקב שחיקה במחיר התוצרת.

על צד ההיצע וצד הביקוש

נכון להתבונן על התופעה משני כיוונים – צד ההיצע וצד הביקוש. בצד ההיצע, ניתן לחשוב על כך (וייתכן שאף להזדעזע מכך) שכשליש מן המזון בעולם נזרק, כשישראל ניצבת בגאווה במקום השני מבין מדינות ה־OECD בכמות המזון הנזרק פר נפש. לכך ניתן להוסיף, ש־33% מן התוצרת המקומית בישראל נזרקים לאשפה/מושמדת.¹ כעת, אם נסיט מבטנו מצד ההיצע לצד הביקוש, לטובת השלמת התמונה, אציע להיזכר בעובדה שישראל מובילה את מדינות המערב ב־OECD בשיעור העניים, עם 50% יותר עניים מן הממוצע במדינות הארגון,² ואחת מן המובילות מבין מדינות הארגון בשיעור הילדים העניים,³ וכן בשיעור המשפחות הסובלות מחוסר ביטחון תזונתי.

הסברים אפשריים – צד המדינה ומבנה השוק

כעת, נשאלת השאלה – כיצד ייתכן הדבר? אם יש היצע (תוצרת) ויש ביקוש (אנשים שישמחו לאכול מן התוצרת) מדוע החקלאים משמידים את יבוליהם? אציע כאן הסבר מבני־רגולטורי (מצד המדינה) ואוסיף כמה הסברים הקשורים בהתנהלותם של החקלאים עצמם. כמובן שהסברים אלה אינם ממצים את התמונה כולה, אך יכולים להוות תחילתו של כיוון. נתחיל בהסבר הנוגע למבנה השוק. שיטת השיווק והמכירה של תוצרת חקלאית הנהוגה בישראל (וכן במדינות

יבול קישואים ודלועים מושלך. מקור: Joe Raedle/Getty Images

שבראו פרי חדש בעולם אינם יכולים לברוא שיטה שתאפשר את אכילת הפירות האלה. הכישלון תולה מעל המדינה כדאבון גדול.

פרי שורשי הגפנים, העצים, עליו להיחרב כדי לשמור על המחיר, וזהו הדבר העצוב, המר מכולם. כמויות ענק של תפוזים הושלכו כזבל על האדמה. אנשים באו ממרחקים עצומים כדי ליטול מהפרי, אך בשום פנים ואופן. מדוע שיקנו תריסר תפוזים בעשרים סנט אם ביכולתם פשוט לנסוע ולקחת? וגברים חמושים בצינורות מתיזים נפט על התפוזים, והם זועמים על הפשע, זועמים על האנשים שבאו לקחת את הפרי. מיליון בני אדם רעבים, נזקקים לפרי – ונפט מותז על ההרים המזוהבים.

כל זאת הוא פשע שאין די מילים לגינויו. כל זאת הוא צער שדמעות אינן יכולות לסמל. כל זאת הוא כישלון המכריע את כל הצלחתנו. האדמה הפורייה, שורות העצים הישרות, הגזעים החסונים והפרי הבשל. ועל הילדים המתים מפלגרה למות מפני שאסור לוותר על הרווח שטמון בתפוז... ובעיני העם, בהן ניכר הכישלון. ובעיני הרעבים גובר הזעם. בנשמות האנשים מתמלאים ענבי הזעם עסיס ומבשילים, מבשילים לקראת הבציר⁴.

הערות

- 1 The National Food Bank (2018), Food Waste And Rescue In Israel- 2017 Report, Leket Israel.
- 2 OECD Data (2019), Poverty Rates.
- 3 OECD (2019), Child Poverty.
- 4 ג'ון סטיינבק, ענבי זעם, תרגם גרשון גירון. הוצאת ידיעות ספרים "משכל", 2011.

עמרי גולדווין הוא תלמיד שנה ג' בתכנית.

מ־600%, מה שמכניס מספר עצום של אנשים למעגל חוסר הביטחון התזונתי.

נקודת מבט נוספת על התופעה

אבקש לחדד, שהטענה הרווחת ש"החקלאים נאלצים להשמיד את היבול" היא לכל הפחות בעייתית, בעיקר לנוכח העובדה שאין מחסור בעובדים במשק (בוודאי בימים אלה). כאמור, אין גם מחסור בביקוש פוטנציאלי, כך שחשוב לזכור שמדובר בהחלטה מכוונת, ולא באילוץ של כוח עליון. יחד עם זאת, אין חולק על כך שמבנה השוק והקשיים שמזמנים חיי החקלאי, בעיקר בתקופת המגפה, תורמים לא פחות לקיומה של התופעה המדוברת.

ייתכן שניתן היה לסכם את הדיון בתופעה עם אי־אלה טיעוני ביקורת מוסריים הנוגעים להחלטה להשמיד יבולים. אבל תחושת היא שעדיין לא המחשנו פן חשוב מאוד של התופעה, חמקמק וקשה להגדרה; אולי אנושי, במובן העמוק של המילה. בשביל לנסות להמחיש את התחושה העולה ומציפה כאן, אציע שנפנה לג'ון סטיינבק, הסופר הגדול (וחתן פרס נובל). בספרו האלמותי "ענבי זעם", מתאר סטיינבק את קורותיהן של משפחות שגורשו מן הקרקעות שלהן בתקופת השפל הגדול, ונדדו מערבה לאדמות קליפורניה הפוריות, בתקווה למצוא עבודה ונחלה, וחשוב מאלה – מעט מזון. וכך כותב סטיינבק:

"הריקבון מתפשט על פני המדינה, והריח המתוק הוא עצב גדול על פני הארץ. אלה היכולים לגזום את העצים, להפרות את הזרעים ולהגדילם, אינם מוצאים דרך להביא את תוצרתם לפיות הרעבים. אלה

המקרים. כך, הטיעון החזק ביותר של יצרנים ועובדים מקומיים נגד פתיחת השוק המקומי לסחר גלובלי, הוא טיעון ההוגנות – פתיחת המשק לתחרות מייצרת תנאי תחרות לא הוגנים, מצד מדינות שבהן עלות העבודה נמוכה יותר (רגולציה מקלה יותר ואפשרות להעסקת עובדים בתנאים ירודים) כך שליצרן ולעובד המקומי אין דרך להתחרות בתוצרת המיובאת. ואולם, במגזר החקלאות ברוב המקרים הטיעון נכשל, שכן רוב המתחרות של ישראל הן מדינות מערביות, שתנאי העסקת העובדים בהן דומים (ספרד, איטליה ארצות הברית וכו') וכך גם ההטבות הניתנות לחקלאים על ידי המדינה. למען ההגינות, אציין שקיימים מקרים מסוימים שבהם הטיעון אכן מוצדק, למשל בנוגע לייבוא עגבניות מטורקיה. ניתן להוסיף, שהקרקעות החקלאיות בישראל אינן שייכות לחקלאים. הן שייכות למדינה, ומוחכרות לחקלאים תחת התניה שאכן ישמשו לחקלאות. מיותר לציין שכונת המשורר לא היתה רק לגדל יבולים, אלא לייצר מזון. ולכן נשאלת השאלה – אם החקלאי לא ממלא את חלקו בהסכם, כלומר, מייצר מזון שיכול לשמש בני אדם/ בעלי חיים (אלא משמיד אותו) מדוע יש לשמר את זכותו בקרקע? לכך יש להוסיף את העובדה שאחת ההצדקות המרכזיות לשימור אדמות חקלאיות בידי המדינה (הדבר דורש הצדקה שכן קרקע בנויה היא בעלת שווי כלכלי גדול בהרבה מקרקע חקלאית) מעבר לרצון לשמור קרקעות לדורות הבאים – היא הרצון לשמר עצמאות תזונתית לעתות משבר. עתות משבר, כמו למשל תרחיש היפותטי של מגפה הפוגעת אנושות בסחר הבינלאומי, מעלה את שיעור האבטלה ביותר

כד פורצלן, צבוע באמצעות אידוי טבעי של מלחים

הלכלוך ואחרית החיים ההיסטוריים

הליכה בעקבותיו של ולטר בנימין

יואב לוינזון-סלע

"המתודה של העבודה הזאת: מונטאז' ספרותי. אין לי מה לומר. רק להראות. אין לי כוונה לגזול שום דבר יקר, או לנכס לעצמי אמרות כנף כלשהן. רק את הסמרטוטים, הפסולת. אינני רוצה לערוך רשימת מלאי שלהם, אלא לאפשר להם לקבל את המגיע להם, בדרך היחידה שאפשר: להשתמש בהם".

ולטר בנימין, פרויקט הפסאז'ים, N1a, 8

כהוריקן של פסולת וגבבה שמתעצם בעוד האנושות נדחפת על ידי הקידמה אל העתיד,² מוצב בטקסט זה כרוח רפאים שבתורה היא בשולי אדרתו של המחבר, ודוחקת בו להעמיק פנימה ולגרור אחריו את הקוראים.

III

בנימין מגדיר את ה"הילה" (die Aura) ואת ה"עקבה" (die Spur) כך:

"עקבה והילה. העקבה היא הופעה של קרבה, ולא משנה כמה רחוק הדבר שהשאר אותה. ההילה היא הופעה של ריחוק, ולא משנה כמה קרוב הדבר שמקרין אותה. בעקבה, אנחנו אווזים בדבר; בהילה, הדבר משתלט עלינו".³

על ההילה של מושאים טבעיים הוא כותב:

"את זו האחרונה אנו מגדירים כהופעה חד-פעמית של רוחק, כל כמה שתהיה קרובה. לשכב פרקדן בערבו של יום קיץ ולעקוב אחרי רכס הרים באופק או אחרי ענף המטיל צלו על הנח תחתיו – משמעו לנשום את ההילה של הרים אלה או של ענף זה".⁴

עלינו להבין מהו השימוש של בנימין במושג המרחק, כשהוא מדבר על קרבתה הבלתי מותנית של העקבה וריחוקה הבלתי מותנה של ההילה, ועלינו לעשות זאת דרך הבנה של ההתניה שאליה הוא מתייחס. בנימין כותב שהקרבה של העקבה אינה תלויה (מותנית) בריחוק של הדבר שהשאר אותה, ולהפך עבור ההילה. ביחס למושאים טבעיים אנחנו מקבלים תמונה של הריחוק או הקרבה שבהם דווקא מותנה הדבר, שהופעתה של הילתו או עקבתו אינה תלויה בהם: הריחוק של דבר בחלל (או בזמן, כשמדובר ביצירת אמנות למשל). אם כך, ניתן להסיק שההילה והעקבה אינן מותנות במובן הקנטיאני של הביטוי – הן

II

בנקודת המגע של הדיו הזול של העיתון עם אצבעותיו של הזבן מובלטים כמה מן הרכיבים החשובים של ההיסטוריה. בנקודה זו יש לפנות קודם כל לשני מושגי יסוד במחשבתו של ולטר בנימין: "ההילה" ו"העקבה"; ולאופן שבו הם מבנים אצלו שתי תפיסות של ההיסטוריה: ההיסטוריה ההיסטוריסטית (Historismus), של המאה ה-19, שלה בנימין קורא בלעג "ההיסטוריה של ה'היה היה", ולעומתה ההיסטוריה כפי שהיא מובנית על ידי המטריאליזם ההיסטורי, בפרשנות הבנימינית

ולטר בנימין. צילום: שרלוט יואל. מקור: Bibliotheca Augustana

לקרל מרקס.¹ רבים וטובים דנו במושגים אלה ובתפיסת ההיסטוריה של בנימין, ומטרתו של חיבור זה אינה לספק לקוראים מכלול פרשני, ואפילו לא ניתוח ממצה או מדויק של אלה; מטרתו היחידה היא לפתוח שער צר שדרכו יוכלו הקוראים להיחזק, כששולי חולצתם המיוזעת נלכדים בצמחי השרך, בעקבות המחבר ואל תוך גן העקבות המלוכלך של ההיסטוריה. לפיכך, בנימין, כמי שזיהה נכוחה את ההיסטוריה כולה

I

מי שעבד אי פעם בחנות ספרים, מכיר היטב את הריח המוחספס של הנייר, שעטוף בכריכות צבעוניות ומסוגננות, בהתאם לצו השעה. פתיחת הארגז המגיע מבית ההוצאה לאור, במיוחד כשלו הזמנים רומז שמדובר בארגז של ספרים חדשים, שעוד לא ראו עולם, היא אחד מן הרגעים המשכרים ביותר בעבודה כזו. אז העולם רצוף חידוש וגיוון אינסופי, גיוון שנאסף ומתגבש לריח החרירי היחיד והזהה: תמיד של הדיו על גבי הנייר. הדיו המרוח על פני הספרים מסמן הבטחה לחיים, ואפילו לחיים חדשים. מול הריח הבלתי מנוצח הזה, עומדת חוויה הפוכה לגמרי שנמסרת על ידי אותו הדיו, רגע יומי-ימי של מוות. החוויה הזו, שנשכחה לרבים מאלה שבילו זמנם בין הארגזים, היא המגע היום-יומי עם הדיו הזול של העיתונים היומיים, שצונחים לידיו של העובד המסור בשלל שפות וכתורות מרוגשות בשעת האיסוף, מוקדם בבוקר. אולי כיוון שמדובר בחוויה כה שגרתית-לכאורה, ואולי כיוון שהיא מהווה מטרד ומעצור בפני העובד בניסיונו להאיץ את דרכו למטלות הבוקר ולנוח לרגע (יש לצאת מן החנות, יש לכוון את דרכך לשירותים באנחה, יש לשטוף ידיים בנחרצות, שכן הדיו נדבק אליהן באותה נחרצות שבה הוא נשמט מנייר העיתון הזול) היא נבלעת בכוח באותה השגרה שהיא חותרת תחתיה באופן כה גס. אין קונטרסט חושי יותר חי מאשר הקונטרסט הזה ביזכרונותי מתקופתי כמוכר ספרים. הדיו הזה של העיתון הוא מטרד שנחתם בעקשנות בכריות האצבעות של הזבן, מותיר שובל של אותיות מתות שנמתח לאורך היום, ומסתיים (עד ליום המחרת) בערב, עם השלכת העיתונים שלא נמכרו לפח האשפה. הדיו הזה הוא אחרית החיים של ההווה שהופך לעבר, ולפיכך, כעקבה, הוא מכונן היסטוריה.

אזן אטזה (Atget), רחוב סט. רוסיק, מונמרט (1922) מקור: Metropolitan Museum of Art. על פריז דרך עדשת מצלמתו של אטזה כתב בנימין במסה "היסטוריה קטנה של הצילום": "העיר המופיעה בתמונות אלה מרוקנת כליל כמו דירה שטרם נמצא לה שוכר חדש"

[הכוליות של כל מה שהיה - י.ל.ס.] דמוי-החפץ, וכמוה את החיים מתוך התקופה, וכמוהם את היצירה מתוך מפעל החיים. אך שכר ההבניה הזאת הוא בכך, שבתוך היצירה נשמר ומושם לעל מפעל החיים, בתוך מפעל החיים - התקופה, ובתוך התקופה - מהלך ההיסטוריה".⁵

העיקרון המונאדולוגי בשיטה הזו הוא בכך שבהכרה כזו של מושא היסטורי, הזמן אינו חיצוני לו (או מתנה אותו, כמו בכרוניקה) אלא פנימי לו. המושא ההיסטורי הוא מונאדה, משום שכמו המונאדות של לייבניץ, הוא אינו מקיים קשרים טמפורליים, מרחביים, או סיבתיים עם מושאים אחרים, אלא משקף את העולם כולו מפרספקטיבה מסוימת.¹⁰ היחסים בין המושאים ההיסטוריים - בין יצירת האמנות, לחיים של האמן, לתקופה, ולמהלך ההיסטוריה כולה, הם יחסים של הכלה אחד בתוך השני, ובכך לא "הזמן הריק" הוא שמהווה את עיקרון הסידור של ההיסטוריה אצל ההיסטוריון, אלא האקסטרפולציה של מושא אחד

לחמוק מן ההווה, שהוא "אחרית החיים" של העבר, שמוזן ממנו ומזין את הכרתנו אותו, ללכת בעקבות בנימין ולחפש מושג חדש, דיאלקטי, של היסטוריה - של החיים של העבר בתוך הווה.

V

כרונולוגיה פשוטה, כפי שהוזכר, אינה אפשרית אצל ההיסטוריון הביקורתי. בשלב זה, יש לשרטט את קווי המתאר של שיטה חדשה של היסטוריה, זו שבנימין מייחס למטריאליסט ההיסטורי. לשיטה הזו ניתן לקרוא השיטה "המונאדולוגית" של חקירה היסטורית. בנימין כותב:

"המטריאליסט ההיסטורי חייב לוותר על המרכיב האפי של ההיסטוריה [ההיסטוריה של אירועים גדולים, למשל הכרוניקה - י.ל.ס.] היא נעשית בעיניו למושא של הבניה, שמקומו נקבע לא על ידי הזמן הריק, אלא על ידי התקופה המסוימת, החיים המסוימים, היצירה המסוימת. הוא חוצב את התקופה מתוך 'הרצף ההיסטורי'

הופעות של ריחוק או של קרבה שאינן תלויות בצורות ההסתכלות הקנטיאניות: החלל והזמן.⁵ אך מהי המשמעות שניתן להקנות לממד הזה של הכרה שאינו מותנה בדיוק במה שהוא בסיסי לכל חוויה של הכרה? דרך אחת להבין את ההילה והעקבה היא ללכת בעקבות חיבוריו האסתטיים פוליטיים של בנימין ולחשוב עליהן באמצעות ביקורת המודרניות שלו - באמצעות השבר שהוא מזהה במסירה של ניסיון (Erfahrung).⁶ אך דרך זו, על אף שיכולה להביא את הבא בשעריה לאותה נקודה סופית של החיים ההיסטוריים (משום שיצירת האמנות, ובוודאי האירועים הפוליטיים של העבר, יכולים לשמש כמושאים היסטוריים) מובילה את ההולך בעקבותיו של בנימין בנתיב מפותל מדי, שעובר דרך מוקשים רבים מדי. במקום זה, על המחבר והקורא להימשך יחד באוזן לאורך דרך המלך, היינו, למקם את ההילה ואת העקבה באופן ישיר כתופעות של הכרה היסטורית.

IV

אך מהי הכרה היסטורית? אולי צריך לעצור לרגע, ולנסות לחשוב על ההכרה היסטורית על דרך השלילה. מהי אינה הכרה היסטורית? מהם אינם חיים היסטוריים אצל בנימין? כפי שהוזכר, היבלת הגדולה ברגלה של ההכרה היסטורית אצל בנימין, היא "ההיסטוריה של ההיה-היה". זוהי הגישה של ליאופולד פון ראנקה (Ranke), שקוראת "לספר את הדברים כפי שהיו באמת".⁷ לעשות זאת משמעו להתבונן על אירועי העבר כרצף ולהבנות כרונולוגיה שלהם - "קודם היה כך, ואז היה כך, ולאחר מכן...". ולהתיימר להבין את העבר כמבודד לחלוטין מן ההווה. אבל תפיסה כזו של ההיסטוריה מוציאה, בתחום ההכרה היסטורית, את העקבה וההילה מכלל האפשר, בהיותן הופעות של מה שאינו מותנה בקשרים המרחביים והזמניים בין מושאים, ובו מתקיים קשר בלתי מתווך בין העבר להווה. למה כל כך חשוב לחלץ את ההכרה היסטורית מטפריז של המותנה? אולי כי "תוך פרקי זמן היסטוריים ארוכים משתנה, עם כלל אורח הקיום של חברות אנוש, גם אופן התפיסה החושית שלהם".⁸ אם רוצים להכיר את ההיסטוריה בצורה ביקורתית, כפי שמבקש המטריאליסט ההיסטורי לעשות, עלינו לקחת בחשבון שגם תפיסת החלל והזמן שלנו בהווה מעצבת את העבר שמופיע בפנינו. בשלב זה, ההיסטוריון יכול לבחור באחת משתי דרכי פעולה: לנסות לעקוף את ההשפעה של ההווה על העבר, ולהמשיך להעמיד פנים שהוא מסוגל לספק תיאור של "מה שקרה באמת", כפי שעושה ההיסטוריסט; או, כיוון שלא ניתן

מעול תקופתו שלו ויכול להיטען ביחס אל ההווה של החוקר. המושא הופך מחד־פעמי ומיידי (או, בלשונו של בנימין – "בעל הילה") לאינסופי ולמשועתק לאורך ציר הזמן עד להווה – היינו, למה שמשאיר עקבות לאורך כל אחרית־החיים שלו, עד לזמנו של החוקר. על פרויקט הפסאזים בנימין מצטט את בורכהארדט וכותב:

"הצד הפדגוגי של התוכנית הזאת: 'לחנך את המדיום יוצר־התמונות שבנו, לאמן אותו להביט בראייה סטריאוסקופית וממדית אל מעמקי הצללים של ההיסטוריה'"¹³.

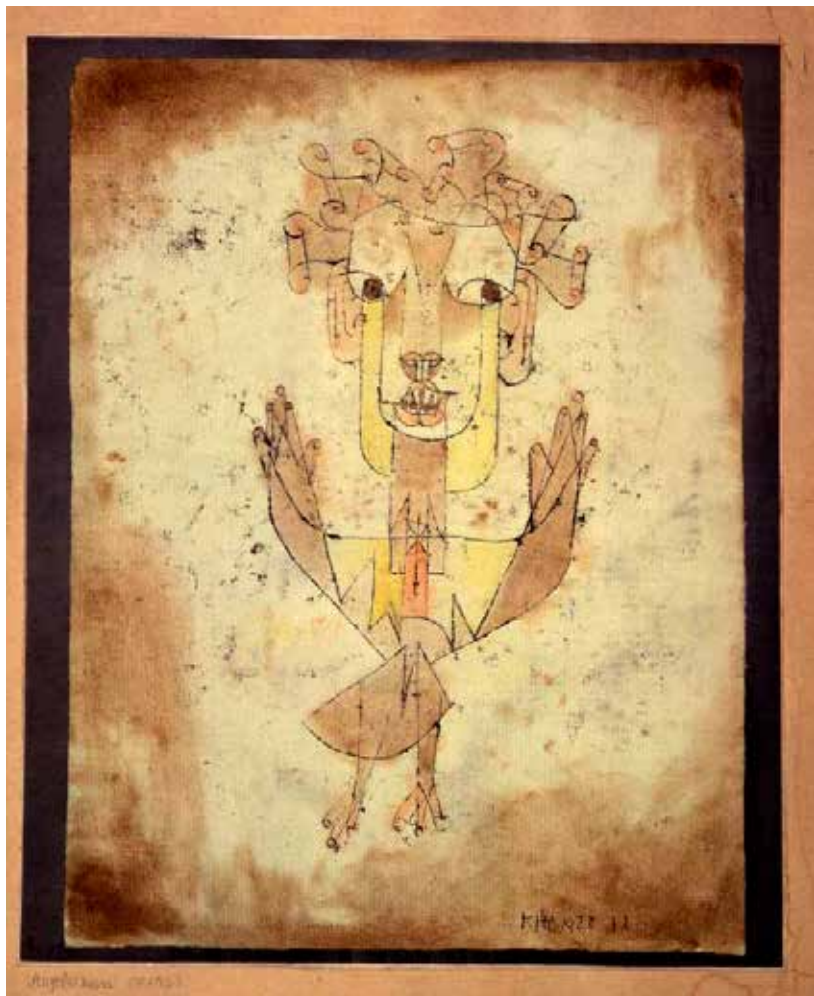
תכתוב זה של בנימין לחקירתו ההיסטורית מביא אותנו, בעקבותיו, אל המושג הפתלתל שדרכו בנימין מנסח את היחס של המושא ההיסטורי להווה – התמונה הדיאלקטית:

"אין לומר שהעבר שופך אור על ההווה, או שההווה שופך אור על העבר, אלא שתמונה היא הדבר שבו "מה שהיה" מתלכד בהבזק עם ה"עכשיו" לכדי מערך כלשהו. במילים אחרות: תמונה היא דיאלקטיקה שעומדת דום"¹⁴.

התמונה הדיאלקטית היא ההתלכדות של העבר לתוך ההווה שמתרחשת במה שבנימין קורא לו "זמן־עכשיו" (Jetztzeit). זמן־עכשיו הוא הניגוד של הזמן הריק וההומוגני של הכרוניקאי, שהוא כמו הזמן של השעון, שחולף דקה אחר דקה, שעה אחר שעה. לעומתו, זמן־עכשיו מיוצג על ידי התאריך בלוח השנה, יום זיכרון, שהוא החזרה של אותו היום המקורי שבו נזכרים. זוהי הסיבה שבגינה, לדעת בנימין, מכוננים המהפכנים של 1793 לוח שנה חדש. התלכדותו של העבר עם ההווה, שמתרחשת בזמן־עכשיו, נעשית בצורה של ציטוט. כפי שהמהפכה הצרפתית מצטטת את רומא, החוקר צריך, באוויר הפתוח של ההיסטוריה (שחופשי מן היחסים החברתיים של תקופתו שלו) לזנק את "זינוקו של הנמר לתוך העבר", ולצטט את העבר הזה בהווה שלו.¹⁵ הזינוק הזה אל העבר, שמבנה את התמונה הדיאלקטית, ושנעשה דרך אחרית־החיים של המושא ההיסטורי – זאת אומרת, דרך ציטוטו בתוך ההווה – הוא זה שפותח במרחב הפוליטי את האפשרות למהפכה.

VII

אך מה בדבר הלכלוך? נעשתה כברת דרך מבלי לגעת בו כמעט בכלל (ואולי כך בעצם נעשה בו שימוש?). והנה, דרך האקספליקציה של התמונה הדיאלקטית של בנימין אנו יכולים לקבל רמיזה לאחרית־החיים של הלכלוך, ומתוך כך גם להבין את השימוש שיש לעשות בו. שכן, הלכלוך, כפי שמראה בדרכים אחרות לחלוטין ערן שוורצפוקס,

פול קלה, אנגלוס נובוס (1920) מקור: מוזיאון ישראל, ירושלים. ציור זה של קלה היה בבעלותו של בנימין תקופה ארוכה, ולאחר מותו הטרגי נמסר על פי בקשתו לחברו גרשום שלום. אלמנתו של שלום, פניה תרמה אותו עם מותו למוזיאון ישראל בירושלים. על "מלאך חדש" בנימין כותב: "כך נראה בהכרח מלאך ההיסטוריה. הוא מפנה את פניו אל העבר. במקום שם מופיעה לפנינו שרשרת של אירועים, רואה הוא שואה אחת ויחידה, העומרת בלי הרף גלי חורבות אלו על אלו ומטילה אותם לרגליו." (על מושג ההיסטוריה, חלק ט')

העזובים של פאריז, שבזמן שבנימין כותב עליהם בשנות ה־20 וה־30 של המאה הקודמת, כבר אבד עליהם מזמן הכלח? איך אפשר להבין טוב יותר את השימוש הראוי בפסולת (מה שהושלך הצדה מפאת חוסר שימוש) שבנימין חוזה עבורה? יש שתי תשובות אפשריות (שאינן מוציאות זו את זו) לשאלת השימוש בפסולת. הראשונה היא, ש"הבנה היסטורית" צריכה להיתפס, בעיקרון, כחיים־לאחר־המוות של מה שמובן.¹² זאת אומרת, שמושא מקבל משמעות היסטורית לא מן השימוש שלו בזמן חייו, אלא ממה שעובר עליו באחרית־חיו, כשהשימוש בו מסתיים. החיים־שלאחר־המוות הם השלב שבו המושא הופך ממה שהווה – העכשווי והרלוונטי, למה שעבר, למה שנמצא בעבר (ורק אז, כמובן, הוא יכול לקבל משמעות כמושא היסטורי). בחיים שלאחר־המוות המושא (יצירת האמנות, תקופת החיים, המכשיר או פיסת הריהוט) משתחרר

מתוך המושא השני. בצורה גסה, זוהי תנועה מן הגדול לקטן ובחזרה, מן השולי והמינורי אל מהלך ההיסטוריה כולה. התנועה הזו מתאפשרת, לדעת בנימין, על ידי אימוץ עקרון המונטאז' – "כלומר להקים את המבנים הגדולים מאבני בניין קטנות ומסתותות בדייקנות, ולמעשה לגלות באמצעות אנליזה של הרגע הקטן והייחודי את הגביש של המאורע הכולל".¹¹

VI

מכאן מתחיל להתברר עיסוקו של בנימין ב"פסולת ההיסטוריה". הפסולת היא בדיוק מה שנשאר מאחור, כשהשימוש בה הסתיים; ולמרות זאת, בנימין רוצה "לאפשר להם [לסמרטוטים, לפסולת] לקבל את המגיע להם, בדרך היחידה שאפשר: להשתמש בהם" – לעשות באמצעותם היסטוריה. אך איזו מין הבנה היסטורית יכולה להיות גלומה בחתיכת אשפה? או בפסאזים

אחרית דבר

אכן פתח צר הוא זה, שנפער בשבילנו כדי לחטט בפח האשפה של ההיסטוריה. דרך חטוט זה מתברר שהלכלוך, שמהווה סכנה מיידית "בשבילנו" ולכן נדחק לשולי התפיסה על ידי המבנה של סביבתנו החברתית וההיסטורית, יכול גם להפוך, בכל רגע נתון, למימוש המלא של אחרית-חיים היסטוריים, לתמונה דיאלקטית. בכך הוא פורע באופן תמידי את הזמן הרציף וההומוגני, את הזמן של הקדמה, ומייצר מצב חירום מתמשך. מצב חירום זה נמצא תמיד בזווית העין, ונקלט בהיסח הדעת על ידי האדם החי במרחב העירוני המודרני. בימים אלה, בשמו של מצב חירום מתמשך ו"אמיתי", איננו יכולים עוד לשוטט במרחב הזה בחופשיות, ולממש את חירותנו דרך ההיסטוריה שיכולה לבוא לידי ביטוי בצורה קריטית (היינו, ביקורתית-משברית) רק בסביבת הלכלוך. בשם השמירה על בריאות הציבור, הלכלוך קיבל מקום חדש בחיינו, במרכז התמונה – כמה שיש לדרוס ולהיפטר ממנו בכל מחיר. במצב עניינים עגום זה, כל שיש לקוות הוא שהמחיר לא יהיה כבד מדי.

ביבליוגרפיה

בנימין, וולטר. **פריקט הפסאזים**. תרגום מגרמנית וצרפתית: ניר ורוני רצקובסקי, תל אביב: רסלינג, 2019.

בנימין, וולטר. **המטפיזיקה של הנעורים: כתבים**, כרך א' 1910-1919. תרגום: דנית דותן, תל אביב: רסלינג, 2009. "על התפיסה", עמ' 307-312; "על מתכונתה של הפילוסופיה בעתיד", עמ' 313-328.

בנימין, וולטר. **מבחר כתבים ב: הרהורים**. תרגום: דוד זינגר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996. "אדוארד פוקס, האספן וההיסטוריון", עמ' 47-72; "ניסיון ודלות", עמ' 135-139; "יצירת האמנות בעידן השעתוק הטכני", עמ' 155-176; "על מושג ההיסטוריה", עמ' 309-318.

הובסבאום, אריק ג'. **עידן המהפכה: אירופה 1789-1848**. תרגום: עליזה נצר, תל אביב: הדר, 1968.

לייבניץ, גוטפריד ו'. "מונאדולוגיה", בתוך **השיטה החדשה וכתבים אחרים על תורת המונאדות**. תרגום: יוסף אור, ירושלים: מאגנס, 1931.

שוורצפוקס, ערן נ'. "על פרה אדומה, אקונומיקה וסכנה. או: האם לכלוך יכול לנקות?", בתוך "לכלוך", **עיתון התכנית הבין-תחומית ע"ש עדי לאוטמן**, 2020.

הערות

1 הטקסטים המרכזיים של בנימין בהקשרים אלה, שעליהם גם מתבסס החיבור הנוכחי, הופיעו בתרגום לעברית באסופה מבחר כתבים ב: הרהורים, והם: "יצירת האמנות בעידן השעתוק הטכני", "על מושג ההיסטוריה". החיבור שואב גם

הוא מה שמסוכן לנו.¹⁶ "לנסח כהיסטוריה את מה שחלף", אומר בנימין, "אין פירושו להכירו 'כפי שאכן היה'. פירושו ניכוס זיכרון כפי שהוא מבזיק ברגע של סכנה. עניינו של המטריאליסט ההיסטורי הוא לתפוס ולקבע תמונה של העבר כפי שהיא מופיעה באורח בלתי צפוי, ברגע של סכנה, לעיני הסובייקט ההיסטורי".¹⁷ הלכלוך, כמו המהפכה, הוא הפרה של הסדר הטוב. המהפכה מהווה סכנה כי היא מאיימת על התוכן של המסורת ("עולם ישן מן היסוד נחריבה") ועל המסירה שלו הלאה. מהפכה מסתיימת, כפי שמעיר אריק הובסבאום, רק משעה "שנעשה השינוי המהפכני לכלל".¹⁸ הניסיון המהפכני הוא ניסיון לנכס את הסמכות להרכיב מסורת חדשה ולמסור אותה הלאה, ובכך למחוק את הישן (גם פה ימי הזיכרון עולים מיד במחשבה). אך הלכלוך, שלא כמו המהפכה, אינו נעלם לעולם, אינו הופך לכלל ואינו מנסה להבנות מסורת חדשה. הוא תמיד נשאר שם, בשולי התמונה, כדי לפרוע את קיומה הרציף של המסורת בכלל – "להביא את ההווה למצב קריטי".¹⁹ בכך הוא אויבו הגדול של אידיאל החקירה ההיסטורית "המסורתית" של המאה ה'19: אידיאל הקדמה. במקום הנוחות המוכרת של הבית הוויקטוריאני של המאה ה'19, נוחות שבה העקבות הנותרות בריפוד הקטיפה מוכרות ומהוות המשך של הקיום בזמן ההומוגני והרציף, מקבל האדם המודרני את העקבות הבלתי ידועות של המרחב העירוני החיצוני והלא-מוכר.²⁰ יתר על כן, הלכלוך מותאם במיוחד לצורת חקירתו של המטריאליסט ההיסטורי, משום שהוא בליבתו תמונה דיאלקטית: מעצם הגדרתו חיו הם אחרית-חיים (שכן הוא פסולת, חסר-שימוש) וקיומו במרחב של ההווה הוא קיום של עקבה: הוא מצטט בהווה את העבר (את מה שהיה הדבר פעם) – הוא הכי קרוב שיכול להיות, ולא משנה כמה רחוק יהיה. כעת יש לחשוב על הדיו שנמרח על האצבעות, ובמיוחד על הדיו של העיתון היומי. הדיו הזה אינו ממלא את הפונקציה שלשמה נחתם בנייר, ולא רק כי הוא נדבק לאצבעות באופן שאינו מאפשר קריאה של הידיעה החדשותית; העיתון עצמו, משהגיע היום לסיומו, מושלך לאשפה. אך לדיו הזה יש אחרית-חיים: הוא מותיר את עקבותיו באנשים ובמרחב, מבלי משים. העקבות האלה, אם נאמץ את הראייה המתאימה לכך, מפריעות את המסורת באופן יומיומי, ובכך מביאות את החירות שבהפרעה היומיומית, "במצב החירום האמיתי", שמאפשרת להילחם באופן אפקטיבי בדיכוי שמביאים אלה שמדברים בשם הקדמה.²¹

מאוגדנים M, I ו-N של פרויקט הפסאזים. לדיון המרכזי ביותר של בנימין בתפיסת ההיסטוריה של המטריאליזם ההיסטורי, ראו: "אדוארד פוקס, האספן וההיסטוריון", שגם הוא מצוי בהרהורים. הפניות למאמרים הנ"ל נעשות למקטע הרלוונטי, ואילו בפרויקט הפסאזים מופנה הקורא לפרגמנט המתאים. כל ההדגשות בציטוטים הן שלי. ראו במיוחד "על מושג ההיסטוריה", חלק ט'. פרויקט הפסאזים, 4, M16a.

"יצירת האמנות בעידן השעתוק הטכני", חלק ג'. בנימין עסק רבות בביקורת הפילוסופיה הקנטיאנית (הניאוקנטיאנית) וניסיונו המרכזי היה לחשוב על מטפיזיקה חדשה, שיוצאת חלקית מן התשתית הקנטיאנית אבל גם עושה בה רוויזיה משמעותית. המאמרים העיקריים שלו שעוסקים בכך הם: "למתכונתה של הפילוסופיה העתידה לבוא" ו"על התפיסה" (ראו, ביבליוגרפיה).

מושג זה, שהוא אולי המושג היסודי ביותר בביקורת המודרניות של בנימין, מכיל כפל משמעות אינהרנטי וחשוב. מצד אחד, בנימין חושב על "ניסיון" במונח הקנטיאני, ההכרתי – הכוליות של תפיסת האובייקטים על ידי סובייקט מכיר, כמותנית בצורות ההסתכלות ובמושגי השכל הטהורים. מן הצד השני – הניסיון שצבירתו אינה אפשית יותר בעולם המודרני – הוא ניסיון במונח של "חוכמת חיים", ניסיון מעשי בלחיות, שמסירתו מדור לדור מהווה מסורת. שני אלה נעלמים בעולם המודרני, שמאופיין בדלות של מסירה ובחידוש בלתי פוסק. לקריאה נוספת, חיבורו של בנימין "ניסיון ודלות", בכרך הרהורים (ראו, ביבליוגרפיה).

בגרמנית: "wie es eigentlich gewesen", המשפט המפורסם מופיע במלואו בהקדמה לספרו של ראנקה *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. הביקורת העיקרית של בנימין על ההיסטוריוזם של המאה ה'19 מופיעה ב"על מושג ההיסטוריה". "יצירת האמנות", ג'.

"אדוארד פוקס", ב'. ראה גם "על מושג ההיסטוריה", חלק י"ז.

ראו, גוטפריד וילהלם לייבניץ, מונאדולוגיה, סעיפים נ"א-נ"ז.

הפסאזים, 6, N2. ליד חלק מן הפרגמנטים בפרויקט הפסאזים, מופיעה מילת מפתח פרי עטו של בנימין להפניות אינטר-טקסטואליות; ליד הפרגמנט הנ"ל, מופיע הביטוי "פסולת ההיסטוריה". הפסאזים, 3, N2.

הפסאזים, 8, N1.

פסאזים, 3, N2a.

"מושג ההיסטוריה", חלקים ג', וכן י"ג-י"ד.

ראו מאמרו בגיליון זה, "על פרה אדומה, אקונומיקה וסכנה. או: האם לכלוך יכול לנקות?".

"מושג ההיסטוריה", חלק ו'.

אריק ג' הובסבאום, תקופת המהפכה: אירופה 1789-1848, עמ' 54.

פסאזים, 5, N7a.

לביקורתו של בנימין את אידיאל הקדמה, ראו, פסאזים, אוגדן N.

"מושג ההיסטוריה", חלק ח'.

רשת גלגל של עכביש מתת-משפחת הנפיליים. צילום: S.Wikkramaarachchi

פחד ותיעוב בפינת התקרה

האם ראוי לסווג קורים כלכלוך ולחשוש מן העכביש כמיטב יכולתנו? רשתות העכבישים הן מבנים מפוארים. הבנתן מפענחת את סיפור התפתחותם האבולוציונית של הטווים

יובל גוט

את מהות הקור ומטשטש כל עניין בברייה הנתונה. עיון במהותם של הקורים, בהקשרם הטבעי, מאיר באור אחר את התופעה השכיחה שנחשבת מאוסה.

*

עכבישים – סדרת פרוקי־רגליים גדולה ומגוונת, המונה עשרות אלפים של מינים. עכבישים אינם חרקים. בשונה מאלה, שמתאפיינים ביחידות ראש, חזה ובטן נפרדות, שש רגליים וכנפיים (או כנפיים מנוונות), לעכבישים מבנה המורכב

(Arachnophobia) – תומנת בחובה שיקולי תפיסות עולם, שונות ומנוגדות. בין מחנות הפרשנים ישנה הדעה שהפחד מולד, למול הסברה שמקורו סביבתי. טיפול שנמצא יעיל לו הוא חשיפה מדורגת ומבוקרת למושא הפחד, לשם התגברות.

קורי העכביש המצויים במרחב הביתי, כעדות אילמת לנוכחות אימתנית, מבוטלים ומסומנים בדרך אגב כלכלוך. קל לטאטא את אלה ולהסיר כל זכר לאיום הנסתר. יחס סטרילי כזה משכיח

ימת רבים – בהיותם מצויים בסביבת אדם, בצורתם מרובת הרגליים, בהיותם טורפים וארסיים, בשל ממדיהם הגדולים ותנועתם החמקמקה. תחושת הגועל, הצמרמורת, דופק מואץ, זיעה מוגברת ובמקרי קצה אף עילפון, אלה הן תגובות נפוצות ומוכרות. בקולנוע ובספרות, מהלכים עכבישים פחד, כדמויות אכזריות וקטלניות. שאלת מקורות הַפֶּעַת (פוביה) הנפוץ – שאף זכה לכינוי מדעי: ארכנופוביה

א

פרונית (טרנטולה) במחילתה. צילום: Michael Wifall

משפךן משחר לטרף. צילום: Erik Karits

שכאלה. בתרשים שלפנינו (Vollrath and Selden, 2007) מבוטאת התפתחות הרשת באופן גרפי. טיפוס בעץ הוא כיוון ההתקדמות האבולוציוני. כך, את התפתחותם של מבני רשת שונים ניתן לספר באופן כרונולוגי.

*

מתישהו, לפני כ-400 מיליוני שנים, החלו אבותיו הקדומים הימיים של העכביש, לצאת ולהימצא על פני האדמה. במעמד זה, החלו מתפתחים אברי הטווייה. אפשר שהקור ויכולת טווייתו תכליתם

העכבישים מטילי הרשת (Deinopidae) שטוויים רשת והודפים אותה על טרפם. עכבישי בולאס (Mastophoreae) זורקים קורים דביקים על טרפם ויורקניים (Scytodidae) מתיזים ארס ממרחק. רשתות קורים הן מאפיין טקסונומי – נוכל לשייך מבנים מצויים לאוכלוסיות מסוימות, ולהפך. מחקר פילוגנטי הוא כזה ששואף לאפיין את רצף ההתפתחות של טיפוסים שונים ולמצוא אבות קדמונים משותפים לאלה. בעזרת מחקר של מאובני עכבישים, תצפיות על פרטים חיים ובעזרת מחקר גנטי, ניתן להרכיב אילנות יוחסין

מיחידת ראש־חזה מאוחה ויחידת בטן, שמונה רגליים והיעדר כנפיים. נוסף על שמונה הגפיים, לעכביש זוג כליצרות, הן גפי הפה הממלאות את תפקיד הלסת, וזוג רגלי בחנין, הן גפיים קדמיות שמתמחות בחישה.

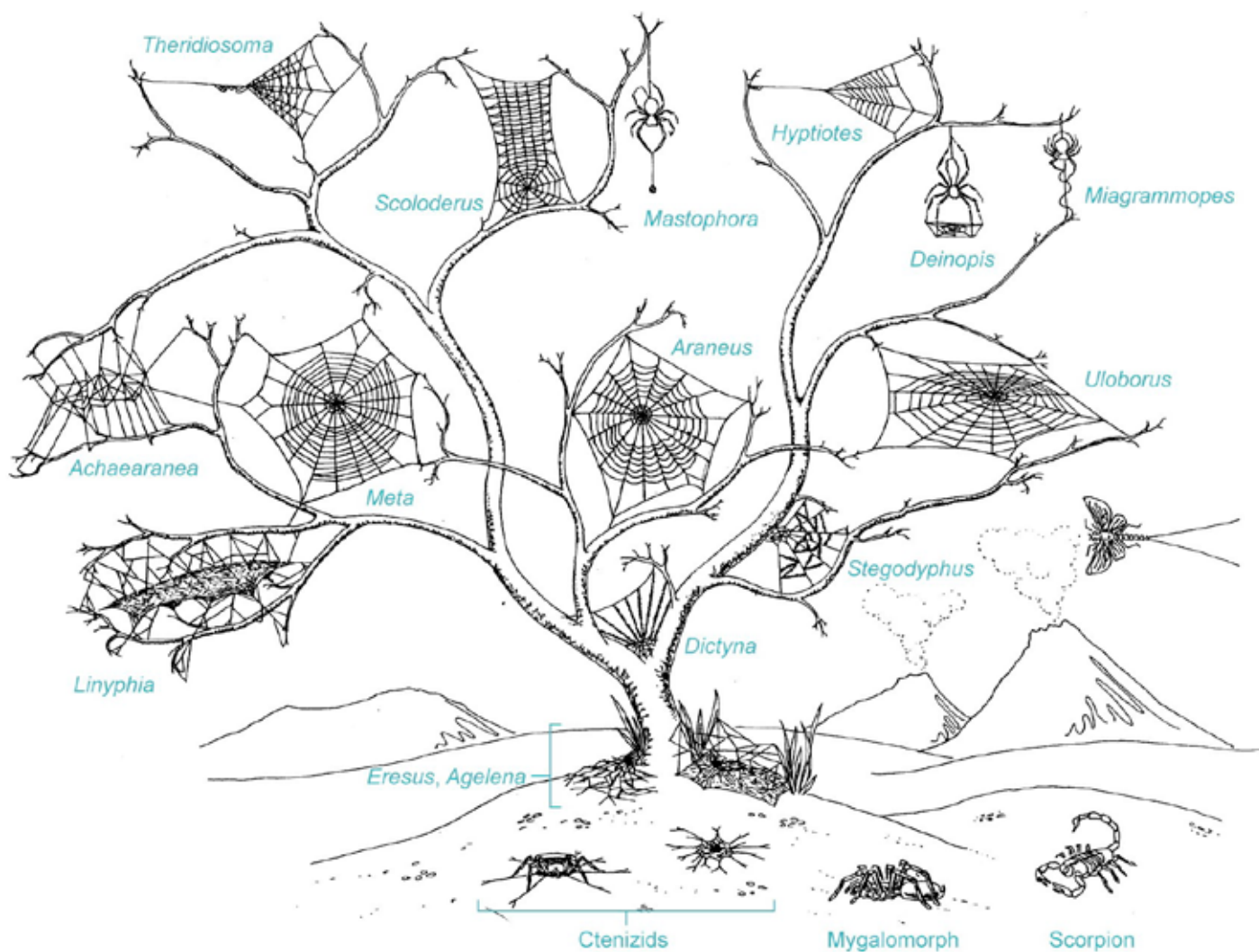
תפוצתם של העכבישים נרחבת ביותר, הם נמצאים כמעט בכל המערכות האקולוגיות. יש להם מגוון אדיר של אורחות חיים, מבחינה מורפולוגית והתנהגותית. כל העכבישים הם טורפים. בדרך כלל הם ניזונים מחרקים או מעכבישים אחרים, ובמעט מינים גדולים אף מזוחלים, מציפורים ומיונקים קטנים. רובם המכריע של העכבישים נושאים בלוטות ארס, אך רק מעטים מהם (עשרות מינים בודדות, בעולם) נחשבים מסוכנים לאדם.

*

טוויית קורים היא מאפיין המשותף לכל מיני העכבישים. לשם כך, הם מצוידים בפטמות טווייה, הממוקמות באחורי גופם. לקורים עצמם תכונות חומר מיוחדות ומעניינות כשלעצמן. אלה הם מבנים חלבוניים בעלי חוזק פנומנלי. פונקציית הקור היא מאפיין של התנהגות עכבישית, מותאמת לסגנונות חיים שונים ומגוונים. כך משמשים קורי העכביש, באופן סטנדרטי, לשם הגנה על ביצים, ריתוק טרף, בניית רשתות ציד ומסתורים. בין השימושים האקזוטיים והנדירים, נמנים השימוש בקור כחבל הצלה לקפיצה רחוקה, לבניית פעמוני צלילה או כמפרש לדאייה ברוח. מן הקור נוכל ללמוד על האנטומיה ועל ההתנהגות הספציפיים של הטווייה.

באופן כללי, רשתות הן מבנים סטטיים. הן מופיעות בצורות שונות – מקווים פשוטים ועד למבנים גיאומטריים־ארכיטקטוניים עתירי תחכום. הרשתות הסטטיות הן מלכודות ציד – פרוסות מבעוד מועד במנח מסוים, כך שהטרף נתקל בהן ונלכד. לשם כך, קיימים מנגנוני לכידה שונים, מבוססי דבק, מרקם מחוספס ומתיחות ברשת. העכביש הטורף נמצא בדרך כלל על הרשת עצמה, או בסביבתה, ומגיב לטרף שנפל במלכודת. עכבישים רבים יגשו אל הטרף וינשכו אותו, לשם שיתוקו וריכוך תכולת גופו, כחלק מתהליך העיכול. יש שיזללו את שללם תכף ומיד, אחרים יעטפו את הטרף וימתינו בסבלנות לזמן אחר.

מערך אסטרטגי דומה נפוץ מאוד בקרב עכבישים מסוגים שונים, אך אינו הכרחי. בכלל, לא כל העכבישים מצבים רשתות. קיימות טכניקות ציד רבות, שונות ומגוונות. קיימים, למשל, הטוויים רשת לציד פעיל. כאלה הם חברי משפחת

מבני רשתות עכביש, מיוצגים לפי סדרם האבולוציוני – עכבישים קדומים יותר מופיעים על הקרקע. מתוך: Vollrath and Selden, 2007

הראשונית היתה כיסוי אברי הנשימה הימיים, בטרם הם הותאמו ליבשה. היישום הבא של הקור, נולד מן הניסיון שזימנה מתיחת חוטים על פני הארץ. אלה נמצאו יעילים בעצירתו או בעיכובו של טרף, וכך התפתחו למנגנוני ציד ומורכבותם גברה. היום נמצא שהעכבישים היותר קדומים (Mygalomorphae), ביניהם משפחת הפרונויתיים (Theraphosidae, "טרנטולות") ושאר יצורים גדולים ולעתים שעירים, דיירי מחילות, מנצלים את הטכניקות האלה. ציידים שוכני קרקע אלה טווים קורים כחיישני תנועה לטרף או לצרכי ניווט. יש שמרפדים את המחילות שלהם בקורי משי. התפתחותם האבולוציונית של מיני העכביש (ומבני הרשתות, בהתאמה) חלה בצל "מירוץ חימוש". מתוקף היותם של חרקים טרף עיקרי לרוב העכבישים, הם נדחקו להתפתח במגוון עצום של צורות חמקניות. בתגובה, טכניקות הצייד

רשת גלגל. צילום: Adina Voicu

רשת של עכביש ממשפחת הערסלניים. מקור: Watchduck

ומומלצת. בדרך זו הרתיעה נרפאת ואף מתחלפת בחיבה. זאת היא בשורת דו קיום, הלכה למעשה.

ביבליוגרפיה

- Eberhard, W.G. 1990. Function and phylogeny of spider webs. *Annual review of Ecology and Systematics* 21: 341-372.
- Garrison, N.L., et al. 2016. Spider phylogenomics: untangling the Spider Tree of Life. *PeerJ* 4: e1719.
- Öhman, A., Flykt, A., and Esteves, F. 2001. Emotion drives attention: Detecting the snake in the grass. *Journal of Experimental Psychology: General*, 130(3), 466-478.
- Vollrath, F., and Selden, P. 2007. The role of behavior in the evolution of spiders, silks, and webs. *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics* 38.
- World Spider Catalog (2020). World Spider Catalog. Version 21.0. Natural History Museum Bern, online at <http://wsc.nmbe.ch>. doi: 10.24436/2

הערות

- 1 בתרשים הנתון, הם יופיעו תחת Archaearenea. זהו סוג במשפחת הכדורניים.
- 2 השני הוא ארסן (ששן) חום.

חרק מעופף. משפחה זו כוללת את הסוג אלמנה, שעליו נמנית האלמנה השחורה. בישראל, זהו אחד משני מיני העכביש שנחשבים מסוכנים לאדם.² מעניין לראות שמינים צעירים אבולוציונית מתפתחים ומוותרים על אסטרטגיית הרשת. כאלה הם **הקופצניים** (Salticidae) הצדים בתקיפה. מיני משפחה זאת, הגדולה ביותר מבחינת מספר המינים המובחנים, מצטיינים ביכולת הקפיצה שלהם, שמאפשרת להם להכריע טרף ברגע. דוגמאות נוספות הן Deinopidae וכן Mastophoreae, שהזכרו לעיל ומככים בראש תרשים האילן.

נוכל לזהות את העכביש, אפילו בהיעדרו, על פי צורת הרשת. נשים לב ונזכור ששמן העברי של קבוצות עכבישים רבות מבטא את צורת הרשת האופיינית להם. כך משפחות המשפכניים, הערסלניים והגלגלניים.

*

באשר לפחד, בסופו של דבר זה נובע מאי ידיעה. אויב אינו אלא זה שאת סיפורו טרם שמעת. ראשית ההתגברות על הפחד ויישוב הנפש היא הסקרנות לסביבתך. עמדה זו מקבלת משנה תוקף בבשורתו של ברוך שפינוזה, הרואה בהכרת הטבע הליכה בנתיב גאולת הנפש. התבוננות ועיון מעמיק בעכביש שנמצא מאחורי ריט, בטוחה

של העכבישים רבו והשתכללו, תוך פיתוח של מגוון צורות עצום. לקורי העכביש מקום מיוחד, בחזית הטכנולוגיה המלחמתית. לפי היגיון זה, למשל, חרקים שביקשו לחמוק מצידי הקרקע והחלו לעופף, איתגרו את העכבישים לנטוש את הקרקע ולהתקין רשתות באוויר.

הבשורה הבאה בעולם הציד העכבישי, אפוא, היא יריעת הקורים. עכבישי משפחת **המשפכניים** (Agelenidae) טווים סבכי קורים צפופים, הפרוסים על הקרקע או על צמחים. מבנה אופייני של מחסה כזה הוא יריעה דמויית משפך. אפשר שמעל היריעה ערוך מארג של קורי הכשלה שנועד לעצור או להפיל מטה חרקים מעופפים. מבנה המשפך מתנקז למעין צינור פתוח שבפתחו רובץ העכביש וממתין לטרפו. בשעת סכנה, נסוג העכביש לעומק הצינור. המבנה הנתון, סמוך לקרקע, אידיאלי לציד של מיני חגבים הנוחתים על פני היריעה. הרשתות האלה אינן דביקות, אך די סבוכות, כך שסיכויי שרידותו של הנקלע ברשת קלושים.

הבאים בתור הם **הערסלניים** (Linyphiidae). משפחה זו היא השנייה בגודלה מבין משפחות העכבישים, עם כ-4,500 מינים מוכרים, מזעריים (מילימטרים בודדים) ברובם. רבים מבני המשפחה בונים רשתות יריעה דמויות ערסל הנפרסות על ובין צמחים, בגובה. העכביש שוכן במהופך מתחת לערסל וממתין לטרפו כדי שיילכד בקורי הכשלה הפרוסים מעל הערסל.

רשת הגלגל היא, ללא ספק, האופיינית ביותר מבין רשתות העכבישים. צורתה המעגלית נתמכת במספר קורים רדיאליים קשיחים, וקור ספירלי היקפי, אלסטי ודביק. משפחת **הגלגלניים** (Araneidae) מתאפיינת במבנים מסוג זה. רשתות אלו נועדו לציד חרקים במעופם, לכן תמצאנה אנכיות אלכסוניות ביחס לקרקע. כרבע מכלל מיני העכביש המוכרים למדע טווים רשתות מסוג זה. שכלולים למבנה הגלגל הקלאסי מופיעים בשלל גרסאות. הסוג Scoloderus, למשל, מתמחה בציד עשים. עש מסוגל להשתחרר, בדרך-כלל, מן הרשת הגלגלית על-ידי השלת קשקשים. סוג זה של עכביש בונה הרחבה אנכית במבנה סולם. העש שנלכד במבנה זה יגלה שקשקשיו בריההשלה אוזלים, ויידבק בסופו של דבר אל הרשת, ככל החרקים.

רשת הגלגל נחשבת להישג מתקדם, מן הבחינה האבולוציונית. ואמנם, קיימות קבוצות שוויתרו עליה לטובת מבנים שונים. כאלה הם **הכדורניים**¹ (Theridiidae), שנקראים כך על שום צורת בטנם הכדורית, המשתייכים לענף הגנטי של טווי רשתות-גלגל. עכבישי משפחה זאת בונים רשתות סבוכות-אמורפיות, דביקות, שעניינן לכידת

צומת בילו

פרופסור (אמריטוס) יורם בילו הוא אנתרופולוג ופסיכולוג, חתן פרס ישראל לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה לשנת 2013. אוריאל שכטר שוחח איתו על מחקר מדעי ועל פרשנות לחלומות, על ניסויים בסביבה סטרילית ועל עבודת שדה אתנוגרפית, על אקדמיה ועל אמונה בשדים

אוריאל שכטר

ולהבדיל את עצמי מפסיכולוגיה. לאט־לאט הכף נטתה לכיוון האנתרופולוגי, פשוט כי גולדברג היה מדריך הרבה יותר דומיננטי.

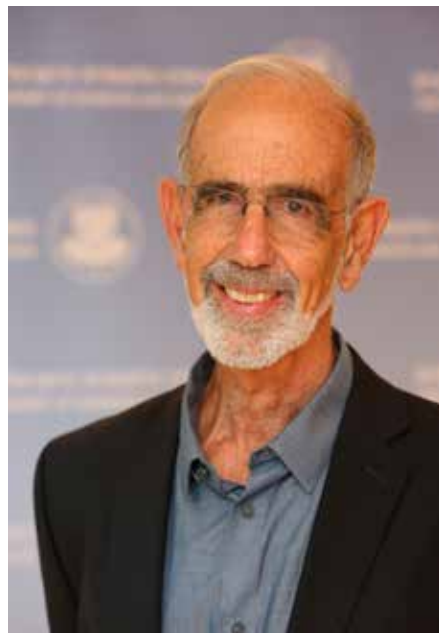
גולדברג לא היה איש סמכותי, אבל הוא היה מאוד נעים הליכות, והיה לו הרבה יותר מה לתרום לי. הוא היה אנתרופולוג שבא מן המסורת האמריקאית של אנתרופולוגיה תרבותית. זו היתה אנתרופולוגיה שונה מאוד מן האנתרופולוגיה החברתית הבריטית שאותה הכרנו בארץ, שבעצם היתה מעין סוציולוגיה השוואתית עם דגש על מוסדות חברתיים, על יחסי כוח, יחסי שארות וכו'. הדגש על תרבות ולא על חברה כמסגרת המושגית המארגנת, שאותה קליפורד גירץ פיתח אחר כך בצורה כל כך יפה כאנתרופולוגיה סימבולית, וגם ניצנים של אנתרופולוגיה פסיכולוגית – אלה היו המושגים האלה שגולדברג הביא איתו מארצות הברית. הם אפשרו לי להבין ולמסגר את מה שממילא עשיתי בצורה יותר אינטרדיסציפלינרית, כשהאנתרופולוגיה לאט־לאט תופסת מקום יותר מרכזי.

הרגשתי הרבה יותר בנוח עם השפה האנתרופולוגית היותר פתוחה, היותר גמישה. לא הרגשתי בנוח עם השפה של הפסיכולוגיה האקדמית שהיתה מאוד מחקרית, מעבדתית, פוזיטיביסטית. מגמה שממשיכה ומתגברת בימים אלה כשהפסיכולוגיה הולכת ונפרדת ממדעי החברה והרוח ונצמדת למדעי הטבע דרך החיבור בין מדעי המוח להתנהגות. היום בוודאי לא היו מקבלים אותי לשום מחלקה בפסיכולוגיה.

תוכל להסביר למה לא הרגשתי בנוח בקליניקה?
ראשית, לא חשתי בנוח בתוך השפה הפסיכואנליטית. לרוע מזלי, במקום שבו אני התחנכתי זו היתה שפה מאוד נוקשה עם גבולות מאוד סגורים. זו היתה פסיכואנליזה פרוידיאנית קלאסית, ומנהל המסגרת שבה עבדתי עבר אנליזה אצל מישהו שעבר אנליזה אצל פרויד. ממש "שושלת הקבלה".

איך התרחש התהליך של המעבר לאנתרופולוגיה, זה היה תהליך מודע?

המעבר לאנתרופולוגיה היה הדרגתי ולא כל כך מודע לעצמו. לא היה לי רגע מכונן שעשיתי בו איזו חציית גבולות דיסציפלינרית. בכלל לא. כמו מסייה ז'ורדן שלא ידע שהוא מדבר פרוזה, גם אני לא ידעתי שאני "מדבר אנתרופולוגית" הרבה זמן. אפילו את עבודת השדה שלי לדוקטורט, שהיתה עבודה אנתרופולוגית לכל דבר, עשיתי

פרופסור יורם בילו

עדיין בתוך המסגרת של פסיכולוגיה קלינית. המדריך הראשי שלי היה מן החוג לפסיכולוגיה. אבל אז בצירוף נסיבות שהיה בו מזל מסוים הגיע לאוניברסיטה העברית אנתרופולוג צעיר שלימד בארצות הברית, בשם הארווי גולדברג. הפגישו בינינו והוא הפך להיות המדריך השני שלי, ובמידה רבה החונך שלי לדיסציפלינה. כשהוא בא התחלתי להבין את מה שאני עושה במונחים אנתרופולוגיים

ל אחר קצת יותר משעה של שיחה נעימה וקולחת עם האנתרופולוג והפסיכולוג פרופ' יורם בילו, הרגשתי שהגיע הזמן לשאול את השאלה שחשבתי שהיא המהותית ביותר לראיון שבו תלמיד צעיר משוחח עם פרופסור מנוסה, וביקשתי לדעת מה לדעתו הופך אנתרופולוג לאנתרופולוג טוב. אבל בילו סירב להזמנה וצחק במבוכה. "זה יהיה ארוגנטי לפסוק איזו הלכה פסוקה", אמר, "אנשים מפלסים את דרכם".

בילו עצמו אכן פילס את דרכו האקדמית בצורה עקלקלה במקצת. בתואר הראשון למד פסיכולוגיה וסוציולוגיה, ואז המשיך לתואר שני בפסיכולוגיה קלינית – שניהם באוניברסיטה העברית. רק לאחר כמה שנים כפסיכולוג קליני הבין שהוא מעוניין לחזור לאקדמיה. את כתיבת הדוקטורט החל במסגרת של פסיכולוגיה קלינית, אבל עם הזמן מחקרו נעשה יותר ויותר אנתרופולוגי. במרוצת השנים, עמד בראש המחלקה לפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית, כיהן כנשיא האגודה הישראלית לאנתרופולוגיה, הרצה בכמה מן המוסדות האקדמיים המובילים בארצות הברית, זכה בפרסים שונים, ופרסם ספרים ומאמרים רבים.

אני אשמח אם נוכל להתחיל את השיחה מן ההתגלגלות האקדמית שלך: כבר בתואר הראשון למדת את שתי הדיסציפלינות, ואז היו שתי תפניות בעלילה. אשמח אם תוכל להרחיב עליהן.

אכן בתואר הראשון למדתי פסיכולוגיה וסוציולוגיה. ההבנה שעדיף ללמוד פסיכולוגיה בתוך הקשר פחות "מעבדתי", ויותר כזה של משתנים חברתיים ותרבותיים היתה בי כבר אז, אבל הדחקתי אותה קצת והלכתי ללמוד פסיכולוגיה קלינית. אבל אחרי הלימודים, הרגשתי חוסר נחת מן העבודה הקלינית, במיוחד תחת עולה של מסגרת מושגית פסיכואנליטית מאוד קלאסית ונוקשה. התחלתי לחפש שוב את דרכי מחדש.

"האתנוגרפיה יוצאת אל העולם ומסתכלת עליו. היא משלמת מחיר בכך שהעדשות שדרכן היא מסתכלת יכולות להיות מעוותות". האנתרופולוג ברוניסלב מלינובסקי בתצפית משתתפת באיי טרובריאנד, 1918. מקור: LSE Library Collection

של הרבי מלובביץ בקרב חסידי הזרם המשיחי של תנועת חב"ד – הזרם שמאמין שהרבי לא מת והוא ממשיך להיות נוכח. בילו גם עסק לא מעט בפרשנויות יהודיות מסורתיות לחלומות, בטקסי ילדות בחברה החרדית, ובטיפול פסיכולוגי במטופלים מרקע חרדי.

בראיון ב"הארץ" לפני כמה שנים אמרת על עצמך שאתה "religiously unmusical". זה מעניין שמישהו שמעיד כך על עצמו מגיע בסופו של דבר לחקור את הקבוצות הכי דתיות שיש.

[צוחק]. נכון, זו שאלה שגם מעניינת אותי. "מעניינת" זו מילה חלשה מדי. אין לנו מילה טובה בעברית, אבל באנגלית הייתי אומר "intrigued" או "puzzled". אני לא יודע, יש בטח איזו תשובה שהאנליטיקאי שלי היה מגלה אם הייתי נשאר באנגליה.

חלק מן העניין הוא בוודאי סוג של קנאה, ניתן לומר. זה לא שעשיתי משהו כדי לצאת מן העולם החילוני שלי, וככל שאני מתבגר יש משהו בתפיסה האנטיקליריקלית שלי שדווקא הולך ומתגבר. אבל תמיד קצת קינאתי בעובדה שיש אנשים שיש להם חיים יותר בטוחים מבחינת חיפוש משמעות, ושיש להם קהילה תומכת דרך העולם הדתי. את

פסיכולוגיים. הייתי בחור צעיר וחסר מזומנים, וכבר נשוי ועם ילד ראשון. זו היתה השלמת הכנסה כזו, לא יותר מזה. אבל זה בעצם מה שפתח בפני את הדרך לעבודת הדוקטורט שעסקה בפסיכיאטריה מסורתית אצל יהודי מרוקו. הזמינו אותי לערוך מבחנים פסיכולוגיים בכל מיני מושבים באיזור מטה יהודה ופתאום מצאתי את עצמי במקומות אקזוטיים, אף על פי שהם לא היו רחוקים כל כך מירושלים – תירוש, גפן, אדרת. אלה היו מושבים של יוצאי מרוקו, חלקם כאלה שהוקמו עשר שנים לפני שהגעתי לשם. שם גם התחלתי לשמוע בצורה אנקדוטלית על כל מיני מרפאים מסורתיים. ככה בעצם מצאתי את הנושא שלי לדוקטורט, באופן די מקרי.

חלומות של אחרים

מחקריו של בילו עוסקים בשורה ארוכה של תופעות נפשיות דתיות שמתקיימות על פי רוב הרחק מן המיינסטרים של החברה הישראלית. הוא חקר בערי הפיתוח את פולחני הצדיקים של עולים ממרוקו, את תופעת ה"דיבוק" שבה לכאורה משתלט שד על האדם, ואת תיאורי ההתגלות

מעבר לזה, העבודה הקלינית חיזקה בי את תחושת אי-הנוחות. לא הרגשתי, ואת זה אני אומר ברמה האישית ביותר, שזה טוב לי להיות מטפל. קיבלתי הרבה פידבק חיובי, אבל דווקא לכן – הפער בין מה שאני הרגשתי לבין מה שאנשים אמרו לי הלך ונעשה לא נעים.

ברגע מסוים אותו מנהל תחנה אנליטיקאי הציע לי להחליף אותו. זה נפל עלי כרעם ביום בהיר, והעמיד אותי בפני החלטה. היה ברור לי שאם אני מקבל את ההצעה שלו אני נכנס לתוך המסלול. אני עצמי כבר התחלתי לעבור אנליזה, הכשרתי את עצמי למסלול הזה של להיות אנליטיקאי, וכך ראיתי את עצמי בעתיד. אבל הפער הזה הלך והפך מציק יותר, וההצעה שלו הכריחה אותי להחליט. ואז אמרתי לו שאני לא אקח את מקומו, ושאני רוצה למצוא את המקום שלי בעולם האקדמי. כך, האנתרופולוגיה אפשרה לי כמו שאתה אומר "ללכלך את הידיים" [נאמר בשיחת הרקע – א.ש.] ולצאת מן המסגרות האלה שלא הרגשתי בהן בנוח.

ואז הפסקת לטפל?

האמת היא שלא הפסקתי לגמרי. המשכתי עדיין קצת לטפל, ובעיקר המשכתי לערוך מבחנים

חשבתי שהשד כמסביר סוגים מסוימים של הפרעות נפשיות הוא משתנה מסביר שאיננו נופל במישור האפיסטמולוגי מן ההסבר של משבר אדיפלי או של טראומת ילדות. ההסברים נראו לי על אותו מישור אפיסטמולוגי, ושניהם היו בעייתיים מבחינתי. לשניהם אפשר להגיע באמצעות ערוצי חקירה מסוימים, ולא יהיה לפסיכואנליזה איזשהו ערך מוסף אונטולוגי. אז התשובה במונח הזה היא שאכן ייחסתי להם שוויון ערך אפיסטמי.

אבל במשך השנים הבנתי שיש פה גם קאצ', כי אם נקודת המוצא שלך, התשתית המושגית שאיתה אתה עובד, היא הפסיכיאטריה המערבית המודרנית, אז אתה עשוי לטעון טענות גדולות מדי. אתה נופל בתוך כשל שמתרגמים נופלים בו: אתה מניח שיש איזו אנלוגיה מושלמת בין קטגוריות מושגיות, או אפילו שיש מסגרת משותפת שמתוכה מיוצרות הקטגוריות הסמנטיות של הפסיכיאטריה המערבית ושל האנתופסיכיאטריה היהודית-מרוקאית. למדתי שאם אני מטיל את האנתופסיכיאטריה על הפסיכיאטריה שלנו היא לא יושבת על אותם קווי מתאר קוגניטיביים מושגיים. בין היתר, כי גיליתי שאנשים שהולכים למרפאים מסורתיים הולכים לשם עם בעיות מסוגים שונים, חלקן לא בעיות פסיכיאטריות – בעיות רפואיות, כלכליות וכו'. ברגע שנסוגות מן ההנחה הזו, הנכונות שלי לתת תוקף למושגים הילידיים כשלעצמם דווקא הלכה וגברה. אם היום הייתי כותב חלק מן העבודות המוקדמות שלי, הייתי כותב אותן בצורה שפחות מפקדת ללכת עם האונטולוגיה של היליד.

לכלכלך את הידיים

בילו עסק לאורך השנים גם באופיו המיוחד של הידע האנתוגרפי (הידע המופק מעבודת השדה) ובמרכבות שלו. באחד ממאמריו² שהפך לקלאסיקה, בילו מתאר כיצד אחד מנחקריו "השתמש" בעובדה שהוא נחקר על ידי מדען חשוב כבילו כדי להקנות יוקרה לטקסי הפולחן שהוא ערך לקדוש מרוקאי כלשהו. המאמר מדגים את חריגותה של האנתרופולוגיה בנוף המדעי – בהיותה דיסציפלינה שבה החוקר הופך לשחקן פעיל ומעורב בשדה שאותו הוא חוקר.

הרבה אנתרופולוגים התחבטו בשאלה אם האנתרופולוגיה היא מדע או אמנות. האם היא אכן מדע בעיניך? ואם כן – מה הופך אותה לכוז? האנתרופולוגיה היא אכן מדע בעיני, אבל אני מאוד שווה נפש, ואפילו מתייחס בצורה חיובית להרחבה של הגבולות של מה זה "מדע". ראשית, באוניברסיטה מלמדים במדעי הרוח גם

חסידים נוסעים לרבי. צייר: זלמן קליינמן. (מקור: <http://chabadpedia.co.il>)

דווקא לכן תמיד היתה בי תשוקה עצומה להבין את מה שאני לא מבין בשכל הישר שלי. תמיד הרגשתי ש"שכל ישר" הוא שכל שמוגדר תרבותית, הוא לא דבר "פרה-תרבותי". ולכן רציתי להבין איך עובד השכל הישר של אנשים שכן נמצאים בתוך העולמות האלה. האתגר האינטלקטואלי שלי היה להיכנס לפרדס הזה ולצאת משם, אבל בלי לעשות לו רדוקציה פשטנית.

אז היית אומר שיש איזה שוויון ערך פילוסופי או אונטולוגי בין תפיסה שהיא מודרניסטית ורציונליסטית לבין תפיסה למשל של חסידי חב"ד משיחיים?

זו שאלה נהדרת ופילוסופית שהעמדה שלי לגביה השתנתה לאורך השנים. כשהתחלתי לקרוא אנתרופולוגיה זו היתה בעיקר אנתרופולוגיה פסיכולוגית של גישה שנקראה "אתנוסיינס" (Ethnoscience). זו גישה של יחסיות תרבותית, שלפיה אני יכול ללמוד את התורה הפסיכיאטרית של ילידים באגן האמזונאס בצורה מכבדת, אך באמצעות המסגרת הקונספטואלית של הפסיכיאטריה שלי. שנינו עושים וריאציות על איזו פרוטו-פסיכיאטריה כללית, כשלהם יש את מערכת הסיווג של הפרעות נפשיות שלהם, ולנו יש את שלנו.

העבודות הראשונות שלי בקרב יוצאי מרוקו עסקו בהסברי מחלה הנוגעים לשדים. כבר אז

הדברים האלה תמיד מאוד החשבתי אבל הייתי פלגמטי מדי מכדי לעשות את המעבר. גם לא היו לי את הבסיסים המוטיבציוניים לזה. אולי זה מה שקצת ניסיתי לעשות דרך העבודה שלי. זו תשובה חלקית ועלובה, אגב. זה יותר מורכב מזה. אבל את זה אני אומר לך על רגל אחת.

אתה הרבה שנים בתוך השדות האלה. אני מתלבט אם זה מחלחל פנימה?

זו שאלה מתבקשת. איכשהו הצלחתי – אולי בצורה דפנסיבית, אני אולי לא מספיק מודע – לחלוטין לא להיכבש על ידי העולמות האלה במונח של דבקות רגשית או משהו דומה. היו רגעים שעמדתי מלא התפעמות מן הסושיאל אקטורס שראיתי מולי. אבל זה לא שהדברים שחקרתי הפכו להיות בעלי ממשות אונטולוגית עבורי אי פעם. הגבול הזה נשמר. אני נוהג לומר שאין הרבה אנשים בארץ שחקרו ניסים כמוני, אבל בעצם גם אני אף פעם לא חקרתי – אני תמיד חקרתי סיפורי ניסים. זה הבדל אפיסטמולוגי שהוא כמונח עולם ומלואו.

ומצד שני אתה מאוד מגן על העמדות האלה?

נכון. חלק מזה הוא גם כמונח צדקנות אנתרופולוגית. אבל אני אגיד עוד משהו: זה לא רק שאני חילוני, יש לי תפיסה מאוד רציונליסטית. אני מניח שזה אפילו יכול להישמע קצת מאכזב, אבל אני מודרניסט בהבנת העולם וברגישויות שלי. אבל

במחקר שלך אתה מייצג מאוד מובהק של עמדה בין-תחומית. תוכל לנסח למה הבין-תחומית חשובה?

בשבילי הבין-תחומיות כמעט מובנת-מאליה. רוב התופעות שאנחנו חוקרים בעולם האנושי הן תופעות מורכבות, והיכולת להסתכל עליהן עם יותר מכובע אחד, מכמה נקודות מבט, נותנת ערך מוסף לתוצרים המחקריים. פה באמת אני מרגיש בר-מזל, כי הדברים האלה באים לי באופן "טבעי", במרכאות, כי מתחילת עבודתי חציתי גבולות ועבדתי בין תחומים. אפשר לנסח את זה בצורה נלעגת: בעיני אחדים אני נתפס כאנתרופולוג הטוב ביותר בין הפסיכולוגים, וכפסיכולוג הטוב ביותר בין האנתרופולוגים – זה בדיוק מה שנותן סוג של ערך מוסף למחקר שלי.

אתן לך דוגמה: כשעשיתי את האנתרופיה על אתנופסיכיאטריה של יוצאי מרוקו נתקלתי במין שיטה דיאגנוסטית בשם "אסתנזאל" שהיתה מקובלת אצל יוצאי מרוקו, ושעדיין קיימת בארץ גם היום. במסגרת השיטה, גורמים לילד להתבונן בחפץ בוהק ודרך מהלך טקסי די כבוד של "השבעות", שבו מביאים את הילד לכך שהוא יראה במשטח הבוהק דמויות מסוימות. הדמויות לכאורה המובנות כשדים "מספקות" מידע כלשהו לעורך הטקס.

אז הנה לך חומר אתנוגרפי עכשווי שאני מקבל בעבודת שדה. בערך באותו זמן התעסקתי מן הצד של פסיכולוגיה קלינית ומחקרית בהיפנוזה. די מהר גיליתי מתוך הספרות הפסיכולוגית על היפנוזה שיש פה הקבלות מרתקות בין הטקס הזה לבין התהליכים ההיפנוטיים: בהיפנוזה הגיל שבו ילדים ניתנים לסוגסטיה במידה רבה ביותר הוא הגיל 9-11; משטח בוהק כמין נקודת פיקסציה – בכל הליך היפנוטי סטנדרטי זה מה שעושים; השימוש בסוגסטיה; העלאת דימויים ויזואליים. אבל אז גם התברר לי שלטקס הזה יש שורשים יהודיים מאוד מאוד רחוקים. בתלמוד נזכר פעם אחת המושג "שרי שמן", ורש"י מפרש את זה כ"שדי שמן", וזו אותה טכניקה שמזכרת בתלמוד. רש"י מכיר אותה כי בימי הביניים היא היתה מאוד מקובלת. אתה מתחקה אחרי המקורות שלה, ואתה הולך לזמן יותר מוקדם ויותר מוקדם, עד שאתה מגיע לאלף השני לפני הספירה, ומתברר שהטכניקה הזו מופיעה כטכניקת דיבניציה (גילוי עתידות – א.ש). בכתב יתדות במסמכים אכדיים ושומריים. יש כאן טכניקה ששורשיה בני 4,000 שנה אחורה. זה דבר בלתי נתפס. דרך ההיפנוזה פתאום תפסתי שהילדים האלה הם בעצם מדיומים בטראנס היפנוטי. כשהצלתי את שני הדברים האלה, יכולתי פתאום לשפוך אור חדש על

מה למשל?

למשל באחת העבודות שלי על התגלויות בזרם המשיחי של חב"ד אני מנסה להסביר איך הם "מצליחים" לראות את הרבי – לא בחלום, לא בשינה, אלא בעירות. הרי מחוץ לקונטקסט זה יכול להראות כהלוציניציה ויזואלית וכסימן להפרעה פסיכיתית. אבל כמובן שיש פה קונטקסט תרבותי. יש תיאוריה קוגניטיבית בשם "תיאוריית זיהוי אותות" (signal detection) שמנסה להסביר תופעות כאלה בלי לעשות פתולוגיזציה שלהן, והיא הסבר קוגניטיבי מצוין בעיני. אבל זה הסבר רזה. לעומת זאת היכולת לדבר עם המשיחיסטים ולשמוע מהם את ה-"lived experience" שלהם סביב ההתגלות, את כל האלמנט שהוא בוודאי סובייקטיבי – מעשירה לאין ערוך את התמונה. ואתה יכול לחבר בין הדברים האלה. אני תמיד חשבתי שאפשר לעשות חיבורים. אני באמת התחנכתי לאינטרדיסציפלינריות.

תוכל לנסות לנסח את התמצית של מה שעבודת השדה נותנת, שמחקר מעבדה בפסיכולוגיה לא נותנים?

אפשר לנסח את ההבדל המהותי ביניהם בשאלה של מה אתה חוקר – שונות מיוצרת או שונות נתונה. האנתרופיה חוקרת שונות התנהגותית נתונה. היא יוצאת אל העולם ומסתכלת עליו. היא משלמת מחיר בכך שהעדשות שדרךן היא מסתכלת יכולות להיות מעוותות. המבט של האנתרופיה הוא סובייקטיבי, ואמצעי התיקוף שלה יותר חלשים. ההסברים שלה פתוחים והם תמיד יכולים להיות בהסברים אחרים. אבל היא הרבה פעמים מסתכלת על מציאות מאוד מורכבת, ומציעה הסברים מורכבים ומספקים – אינטלקטואלית, אסתטית, לפעמים גם רגשית.

במעבדה אתה מייצר את השונות ואתה עושה את זה בצורה מלאכותית על ידי שליטה במשתנים, ואז בסופו של דבר אתה צריך לעשות קפיצה מסוימת מן הממצאים שלך אל המציאות המוכללת. היום יש הרבה יותר מודעות בפסיכולוגיה אל הקפיצה העצומה הזאת. ב-95% מן המחקרים הקלאסיים בפסיכולוגיה ניסויית הנבדקים הם סטודנטים, בדרך כלל סטודנטים לפסיכולוגיה מארצות הברית. אבל מהרבה בחינות ההבדל התרבותי בין אמריקאים לאנגלים הוא לא: פחות מן ההבדל בין אמריקאים לאנשים שחיים בפפואה ניוגיני. היום מחקרים השוואתיים בין תרבותיים מראים שיש פה כנראה בסיס הרבה יותר רעוע למסקנות האוניברסליות של מחקרי מעבדה קלאסיים בפסיכולוגיה.

מדעים שהם הרבה יותר רכים מאנתרופולוגיה. אני אתחמק מן השאלה על ידי כך שארחיב את הגבולות: בעיני, גם חקר הספרות הוא מדע, הוא דיסציפלינה אקדמית לגיטימית. מבחינה זו, האנתרופולוגיה היא חלק מן הדיסציפלינות הפרשניות. פרשנות אינה הסבר פוזיטיביסטי, אבל אני חושב שהמבחן שלה הוא ביכולת לייצר קריאה טובה יותר של מציאות מורכבת. אין לי ספק שהקריאות האנתרופולוגיות של המציאות פחות מדעיות במובן החזק של המילה "מדעי" מאשר הקביעות של הפסיכולוגיה האקדמית במחקר מעבדה שבהם שולטים על משתנים. אבל אין לי ספק שהמציאות שמחקר המעבדה האלה מתארים היא מוכללת, מלאכותית ופשטנית. זאת, בעוד שהמציאות שעבודת השדה האנתרופית מתארת היא אולי יותר פתוחה, פחות ודאית, ויותר היוריסטית, אבל היא נותנת תמונה לגבי מציאות הרבה יותר מורכבת. זה לא משהו שהופך את האנתרופולוגיה לנחותה בהכרח ביחס למדעים המעבדתיים. יש פה מחיר ורווח.

ובכל זאת, אתה סבור שיש מקום למחקר מעבדה בפסיכולוגיה.

בוודאי. אני גם מצדיק את התנועה של הפסיכולוגיה לכיוון מדעי הטבע – אף על פי שזה פועל בניגוד גמור לכיוונים שאני הלכתי בהם; ואף על פי שאני לחלוטין מוצא את עצמי נגד הזרם בפסיכולוגיה. התנועה הזו לא מקרית, והיא נובעת מסיבה מאוד פשוטה: מדעי הקוגניציה – שכבר בשנות ה-70 התחילו לזוז אל חלון הראווה המחקרי של הפסיכולוגיה – קיבלו דחיפה עצומה מן ההתפתחויות בחקר המוח, ובעיקר מטכנולוגיות שמאפשרות נגישות לתהליכים מוחיים. אני חושב שהצירוף בין יכולת לחקור תהליכים קוגניטיביים באמצעות שאלונים, מבחן, וכלים פסיכולוגיים נוספים, ובאותו זמן להפעיל fMRI ולראות מה התהליכים המוחיים שמתרחשים, הוא דבר כביר.

לצד זאת, אני חושב שיש משהו ארוגנטי מדי בשינוי הזה, ושצריכים להיות מודעים גם למחירים שלו. אני עדיין חושב שיש המון מקום לפסיכולוגיה אחרת: לפסיכולוגיה קלינית, לפסיכולוגיה תרבותית, לפסיכולוגיה היסטורית. כל השמות האלה לא קיימים היום בפסיכולוגיה וזה חבל. יש פנים שונים לדברים, וזה יכול להיות מרתק לשלב ביניהם. למשל, לקחת מודל קוגניטיבי, שאפילו יכול להתמך באופן עקרוני על ידי מחקרים שמסתכלים אל "הקופסה השחורה", אל מערכת העצבים, ולעשות עבודת שדה שתעשיר את המודלים הקוגניטיביים האלה, שהם מרתקים, אבל הם תמיד מוכללים ורזים.

תופעה מאוד עתיקה. לא יכולתי לעשות את זה אלמלא הצלבתי את התובנות האלה מתחומים דיסציפלינריים שונים ואלמלא היתה לי גם את הנגישות לטקסטים יהודיים מוקדמים.

מתוך כל האנשים שיצא לך לחקור – יש איזו דמות שמאוד נכנסה לחייך?

יש כמה וכמה אנשים כאלה. כיוון שהעבודות שלי היו באוריינטציה פסיכולוגית, הרבה פעמים עשיתי עבודות עומק עם אנשים ספציפיים, אז זה יצר איזו מין קרבה או קשר. הרבה פעמים זהו קשר מסובך, כי לפעמים כוונות טובות בקשר שבין חוקר לנחקרו יכולות להוביל לסוג של גיהנום של יחסים שמסתבכים.

עם חלק מן האנשים שחקרתי אני בקשר עד היום, אבל לא עם הרבה. אני לא חושב שזה עניין להתגאות בו. לא תמיד ידעתי לשמור על המרחק הראוי, ולפעמים זה גם קשה, או פשוט בלתי אפשרי. המרואיין הראשון שלי בעבודת השדה בדוקטורט, הוא איש שיקר מאוד לליבי ואני בקשר איתו, הגם שלא אינטנסיבי מספיק כפי שהייתי רוצה. אבל לפחות עשיתי מחווה סימבולית אחת כלפיו: כשקיבלתי את פרס ישראל,

שלחתי מונית למושב והבאתי אותו ואת אישתי להיות איתי בקבלת הפרס. זה מאוד שימח אותי שהוא שמח לבוא.

פתרונות

פעם אחת, כשבילו עוד עבד כפסיכולוג קליני, נכנס מטופל לפגישה ואמר שהוא חלם חלום, אבל הוא לא יכול לספר את תוכנו. כשבילו שאל למה, הוא אמר שהחלום כבר "נפתר". בילו ביקש מן המטופל שיקח אותו אל מי שפתר את החלום. אותו פותר חלומות, ר' שאול פתיה, ישב ליד שוק מחנה יהודה בירושלים בחדר קטן שאותו חלק עם חייט. בילו ביקש לשוחח איתו, ולשמוע כיצד הוא מפרש חלומות. הוא נדהם.

"באותו רגע ששמעתי את פירוש החלום שלו – זו היתה בשבילי באמת חוויה מרגשת", אומר בילו. "זה היה משהו שלא היה עולה בדעתי, שלא היה עולה בדעתי של אף אחד ממורי. פה ראיתי איך מתוך עולם תרבותי צומחת תובנה מרתקת. במקרה, גם דומה מאוד ברוחה לגישה פסיכואנליטית. זה היה בשבילי הרגע שאמרתי,

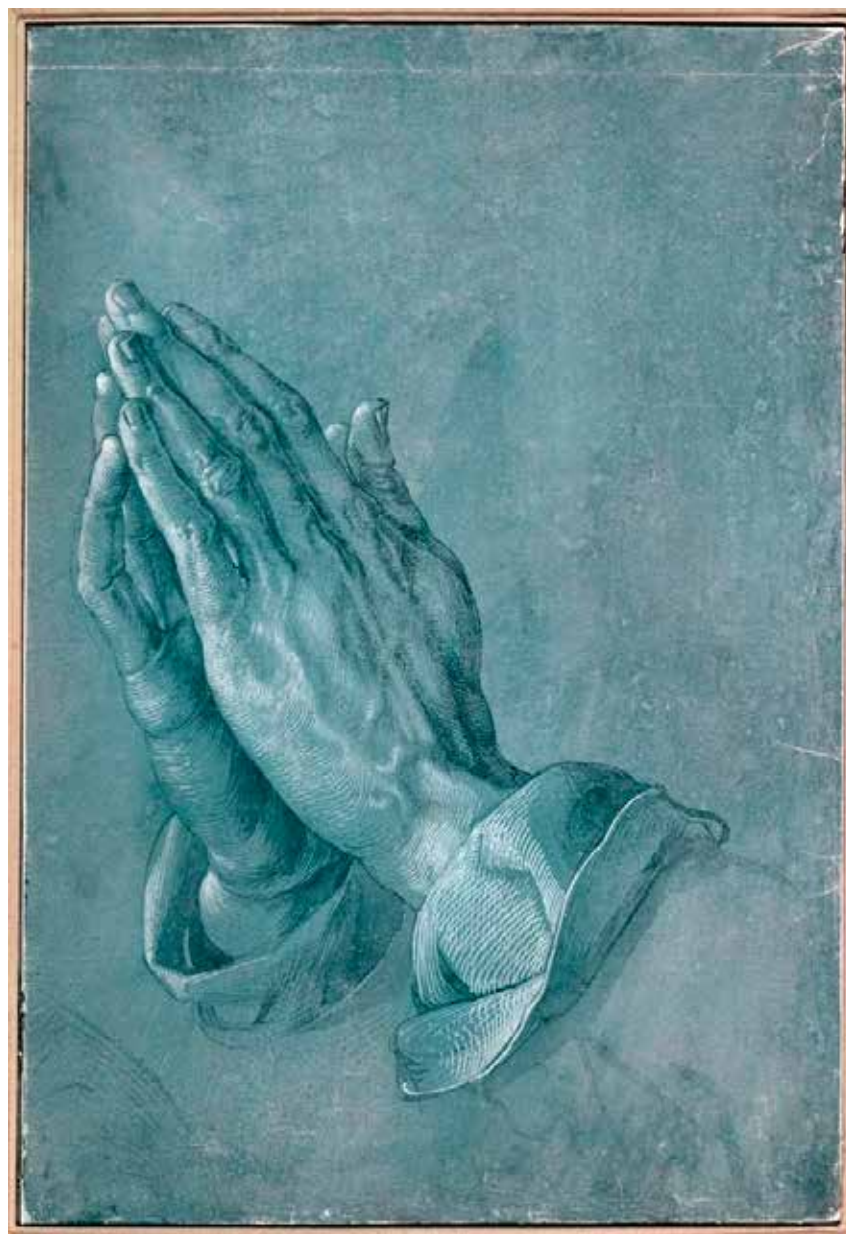
הנה, דברים כאלה אני רוצה ללמוד, ורוצה לחקור כל חי. ובה נשארתי איתן בדעתי".

במהלך העבודה על הראיון הזה, חשבתי לא פעם שאולי יש איזה דמיון בין מי שחלם חלום לא־פתור והולך למקובל שיפתור אותו, לשיחה ביני לבין פרופ' בילו. אולי גם אתי לשוחח איתו באיזו תקווה כמוסה שהשיחה עמו תעזור לי ללבן תהיות אקדמיות לא־פתורות, קצת לפני שאצטרך לקבל החלטות על ההמשך האקדמי. אני לא יודע אם השיחה עם בילו אכן פתרה לי את אותן תהיות, אבל התשוקה שלו לדעת בהחלט היתה מדבקת.

הערות

- 1 איילת שני, "יורם בילו: בכל אחד יש גרבוז קטן", הארץ, 21.05.2015, קישור: <https://www.haaretz.co.il/magazine/ayelet-shani/premium-1.2641695>
- 2 יורם בילו, 1996, "חקר התרבות העממית בעידן הפוסט מודרני: סיפור אישי". תיאוריה וביקורת 10 עמ' 37-54.

אוראל שכטר הוא תלמיד שנה ב' בתכנית.

אלברכט דירר, ידיים מתפללות, 1508. מקור: ART RESOURCE, N.Y. / Erich Lessing

ללכלך את הידיים

האם החלטה נכונה של מנהיג יכולה להיות גם טובה וגם רעה מוסרית? האם מנהיג טוב חייב "להתלכלך"? והאם השיח הפוליטי בישראל יכול בכלל להכיל מורכבות? כמעט חצי מאה לאחר שנכתב, המאמר "ידיים מלוכלכות" של הפילוסוף מייקל וולצר מציע תשובות

ענבל תמיר

לטיפולים בבתי חולים בישראל. רק אז מגיע הקטע ההוא: "I don't feel wrong with that. I feel very proud with that. Even though it doesn't make sense at the beginning, but I do feel proud that I am on the right side morally, not just strategically speaking." אולי זאת טרחנות (שהרי גנץ כן סיפר בנימה של גאווה ובאותו נאום עצמו גם על לקיחת הסיכון בתקיפה בבית החולים וופא), אולי יש כאן ציפייה לא ריאלית מתעמולת בחירות מלוכלכת שמאופיינת כולה בעיוותים ובקשר רופף עם העובדות. ובכל זאת, גם הסיפור הקטן הזה מלמד משהו על הבחירות האלה.

ברשותכם אעזוב עכשיו את הנקודה הזאת, ואמשיך לעניינים אחרים וחשובים יותר. הנאום של גנץ, והוויכוח שהציף לרגע על גאווה ועל אשמה מוסרית, הזכירו לי טקסט אחר שקראתי בשנה האחרונה. המשכתי להקשיב לאנגלית הקלוקלת של הרמטכ"ל לשעבר. גנץ חוזר כמה פעמים בנאום על הצורך והדרישה העצמית להחזיק בסיטואציות מן הסוג המתואר את מה שהוא מכנה "דילמה מוסרית". בהצגה ראשונה שלה, הדילמה המוסרית כהגדרתו היא הרצון "מצד אחד להימנע מלתקוף את האנשים הלא נכונים", והצורך "מהצד השני להגן על המדינה ובמידה מסוימת גם על החיילים שלך". במופע שני של "הדילמה" גנץ מדבר על הנוהל המפורסם "הקש בגג", ואומר: "אנחנו חיים את הדילמה של אזרחים וטרוריסטים באותו מקום, אז לפעמים אנחנו הולכים לפרדוקס, אבל אנחנו בוחרים מוסרית לעשות זאת".

בדוגמה נוספת, מקריא גנץ לקראת סוף הנאום את החלק העוסק בטוהר הנשק בקוד האתי של צה"ל, שבו בין היתר נדרש מהחייל לפעול כדי לצמצם את הפגיעה באזרחים ובשבויי מלחמה. במקביל, אומר הרמטכ"ל לשעבר, החייל נדרש לעמוד במשימה שלו. "אנחנו דורשים את הדילמה הזאת גם ממני וגם מהחייל שהתגייס אתמול", הוא מסיים. אבל באיזה מובן הסיטואציות שגנץ מתאר פה הן אכן דילמה מוסרית? ובפרט, האם אלו דילמות מוסריות של אדם בעמדת קבלת החלטות? האם באמת בזה מדובר, ומה דרגת המורכבות שדיון אקטואלי מן הסוג הזה יכול להכיל?

בעיית הידיים המלוכלכות – הצגה ראשונית

את המאמר "Political Action: The Problem of Dirty Hands" שפורסם 42 שנים לפני אותו נאום של גנץ, פותח הפילוסוף האמריקאי מייקל וולצר

גנץ (כרמטכ"ל) ונתניהו. צילום: אבי אחיון, לע"מ

בווידאו). אז ניגשתי לחפש את המקור. ובכן, מדובר בנאום של גנץ משנת 2015, פחות משלושה חודשים לאחר סיום תפקידו כרמטכ"ל, בכנס של ארגון "שורת הדין" בנושא דיני מלחמה שנערך במלון דן ירושלים.² באופן כללי, נראה לי שגם גנץ היה מסכים שמדובר בנאום רע, בעיקר מבחינה רטורית. ברגע של כנות, פותח הרמטכ"ל לשעבר את הרצאתו באמירה: "the bad news is that you're gonna hear the worst English throughout those two days". ברגע אחר, גנץ עומד לספר סיפור שקשור בבית החולים שיפא, בית החולים המרכזי בעזה, אבל אז שוכח את שמו של בית החולים ופונה לקהל בעברית בבקשה שיעזרו לו להיזכר. בקיצור, לא אירוע רטורי מאוד מוצלח בשביל גנץ.

את רצף המשפטים שייחס לו נתניהו, ושזכה למיידוע כמה צפיות באינטרנט ובשידורי התעמולה השונים, גנץ בכלל לא אומר. הוא אמנם מספר על התקיפה המפורסמת בבית החולים וופא שבשג'יעה במהלך "צוק איתן", מפרט את צעדי הזהירות שנקט בהם לפני שאישר לתקוף, וחוזר פעמיים על העובדה שלקח סיכון על חיילי גולני באירוע.³ אבל עוברות בערך שלוש דקות בנאום, ומתחלפים כמה נושאים, עד שגנץ מגיע לדבר על תחושת הגאווה המוסרית ועל היעדר התחושה הרעה (שהוצמדו בשידורי התעמולה הערוכים, כזכור, לדברים שלו על סיכון חיילי גולני). זה קורה בהקשר אחר, כשגנץ מגיע לדבר על בית חולים שנבנה במעבר ארז, על מזון שהוכנס לרצועה תוך כדי הלחימה, ועל חולים פלסטינים שנכנסו מעזה

הקדמה: על סיכונים, גאווה ותעמולה מלוכלכת

הקטע הבא הוא לא אחד הזכורים ממערכת הבחירות המלוכלכת שהיתה פה לא מזמן. ובכל זאת הוא תפס את תשומת לבי, ואפשר שיש בו פתח לדיון גדול יותר.

ב־10 בפברואר עלה בדף הפייסבוק של בנימין נתניהו סרטון שנושא את הכותרת "גנץ לא יכול". כשברקע מוזיקה מאיימת, נשמע בסרטון קולו של בני גנץ מנאום כלשהו באנגלית, אומר את המשפטים הבאים: "אני לקחתי סיכון על חיילי גולני, אני באופן אישי". לאחר מכן נשמע גנץ אומר "אני לא מרגיש רע עם זה, אני גאה בזה". הסוף (במקור: "I feel very proud with that") שוכפל בעריכה כך שיחזור שלוש פעמים. לאחר מכן, כדי לוודא שהבנו, נשמע גנץ אומר בווריאציה נוספת: "but I do feel proud". לאחר חזרה נוספת על המשפט הפותח ("אני לקחתי סיכון על חיילי גולני, אני באופן אישי") החלק המוקלט מסתיים, ועל המסך מופיע הכיתוב: "גנץ התגאה שסיכן את חייהם של חיילנו לטובת ביטחוננו של האויב. הוא לא יכול להיות ראש ממשלה!".

הסרטון הזה מעניין בכמה מובנים. קודם כל, כי זה בכלל לא מה שגנץ אמר. הנה הרקע: החלק המדובר מנאום הרמטכ"ל לשעבר מסתובב כבר יותר משנה באינטרנט בגרסה ערוכה. השימוש הציבורי הראשון שלו בתקופה האחרונה נעשה למיטב ידיעתי על ידי אנשי מפלגת זהות של משה פיגלין. משהו בקטע הזה נראה לי מוזר (בגרסה נפוצה שלו ביוטיוב יש גם "קאט" מחשיד

הידיים" לשם כך. למועמד יש היסטוריה של דבקות בעקרונות המוסריים שלו, וגם משום כך הוא זוכה לתמיכה. במהלך הקמפיין מגלה המועמד שכדי לזכות בבחירות (נניח שאנחנו מעוניינים שהוא יזכה ממגוון סיבות שבגינן הוא עדיף על יתר המועמדים, וכמובן שאחד מן המועמדים האחרים יזכה אם המועמד שלנו יפסיד) הוא מוכרח לעשות "דיל" לא מוסרי (הסיפור של וולצר כולל עסקה מלוכלכת עם עסקן פוליטי בתמורה להענקת חוזי בנייה). המועמד שדבק בעקרונותיו מתנגד עקרונית לעשות את הדיל המלוכלך. ייתכן שהוא חושב שהתומכים שלו מאמינים שהוא אדם טוב, ואדם טוב לא עושה דילים מסוג זה. ייתכן שהוא פשוט חושב שהדיל הוא לא הגון ופסול מוסרית.

הטענה המעניינת של וולצר היא שדווקא משום שיש לו ייסורי מצפון מן הסוג הזה, אנחנו יודעים שמדובר באדם טוב. אנחנו, טוען וולצר, מעריכים את החשיבות של הקמפיין בכללותו ומקווים שהמועמד יתגבר על רגשי האשם ויעשה את הדיל. אבל אנחנו לא רוצים שכל מועמד יעשה דיל מן הסוג הזה, אלא אנחנו רוצים שהוא יעשה אותו, בדיוק משום שהוא מרגיש אשם לגביו. "אנחנו יודעים שהוא עושה את המעשה הנכון כשהוא עושה את הדיל, משום שהוא יודע שהוא עושה את המעשה הלא-נכון", הוא כותב. "אני לא מתכוון רק שהוא ירגיש מאוד רע בגלל הדיל. אם הוא האדם הטוב שאני מדמיין שהוא, הוא ירגיש אשם, כלומר הוא יאמין שהוא אשם. זאת המשמעות של היות בעל ידיים מלוכלכות".⁷ הדוגמה השנייה מעניינת לא פחות. בדוגמה זו נדמיין מנהיג שהגיע לעמדת הנהגה תוך הבטחה להפסיק מלחמה קולוניאלית ממושכת שבה מעורבת מדינתו, ולהביא לשלום. לאחר היבחרו ממריא המנהיג להיפגש עם מנהיג המורדים במדינה שתחת כיבוש. אלא שעיר הבירה שבה מתוכננת הפגישה נשלטת על ידי הטרוריסטים. ההחלטה הראשונה שנדרשת מן המנהיג היא האם לאשר עינויים של אחד ממנהיגי המורדים שנתפס, מנהיג שכנראה יודע את מיקומן של פצצות שמוקמו בבנייני מגורים ברחבי העיר ומתוכננות להתפוצץ ביממה הקרובה. המנהיג מאשר את העינויים, משוכנע שהוא מוכרח לעשות זאת כדי להציל את האנשים שאחרת ימותו בפיצוצים – וזאת על אף שהוא מאמין שעינויים הם דבר פסול מוסרית בכל מצב (הוא אף הביע עמדה זאת במהלך מסע הבחירות, ובכך גרם לרבים להאמין שהוא אדם טוב). כיצד עלינו להתייחס לאותו מנהיג כעת, וכיצד עליו להתייחס לעצמו?

הם אינם יכולים לעשות את "הדבר הנכון". אלא שמעשה מסוים של מנהיג יכול להיות בדיוק הדבר הנכון במונחים תועלתניים ועדיין להותיר את האדם שביצע אותו אשם בעוולה מוסרית. הרעיון של "ידיים מלוכלכות", גרסת וולצר, נובע בדיוק מן המאמץ להימנע מן העמדה שהוא מכנה "אבסולוטיסטית" (כזאת שדבקה באדיקות בעקרונות המוסריים המופשטים), אבל עושה זאת מבלי להכחיש את הימצאותה ואת חשיבותה של הדילמה המוסרית (כפי שעשו לעשות התוצאתן, שעבורו המעשה הטוב במונחי תוצאה הוא פשוט המעשה הטוב, וזהו – לפחות במישור השיקולים המוסריים). המנהיג בעל "הידיים המלוכלכות", זה שעושה את המעשה הנכון ובה בעת נותר אשם, הוא המנהיג הטוב במודל זה. זה אמנם

מייקל וולצר. צילום: Jon R. Friedman מתוך אתר המכון ללימודים מתקדמים, פרינסטון

נשמע מוזר, ועומד כנראה בסתירה לאינטואיציה שלנו על דילמות מוסריות, אבל במאמר עצמו נעשית עבודה לא רעה כדי לשכנע שמצב כזה הוא אפשרי ואולי אפילו רצוי.

"ידיים מלוכלכות" – שתי דוגמאות

איך ידיים יכולות "להתלכלך" כשעושים את הדבר הנכון? וולצר פונה במאמר לשתי דוגמאות שנויות במחלוקת. שתיהן לא מספיקות בעיניו כדי לעמוד על הבעיה במדויק, ובכל זאת אציג אותן כלשונן.⁸ הדוגמה הראשונה נוגעת להשגת כוח פוליטי, והשנייה להפעלתו. בראשונה הוא מספר על אדם שרוצה לזכות בבחירות, ולא מעוניין "ללכלך את

בתהייה דומה: האם אדם בכלל יכול (או חייב) להתמודד עם "דילמה מוסרית", שאותה הוא מגדיר כך: סיטואציה שבה הוא חייב לבחור בין שתי דרכי פעולה, שבשתיהן יהיה זה שגוי מוסרית לבחור (both of which it would be wrong for him to undertake). שתיהן יותירו אותו אשם מבחינה מוסרית. דילמה כזאת בהחלט יכולה לקרות, כותב וולצר – בעקבות תומס נייגל, פילוסוף אמריקאי אחר שהשתתף בדיון שהוליד את המאמר – בכל פעם שמישהו מוכרח לבחור בין היצמדות לעיקרון מוסרי חשוב לבין מניעת אסון מתקרב. לכאורה, גם מבלי להידרש יותר מדי לדיון הארוך שבין תורות מוסר תוצאתניות ודאוטולוגיות (בפרט כשאין לי שום דבר ייחודי לתרום לו) מצב כזה הוא בעייתי מבחינת ההגדרה. אם את חושבת שהבחירה המוסרית קשורה בהיצמדות לעקרונות חשובים ובסיסיים בלי תלות בתוצאות, אזי שהיצמדות לעיקרון המוסרי (גם במחיר אי-מניעת האסון) היא הבחירה הנכונה מוסרית, וזהו. אפשר שזאת תהיה בחירה קשה, בחירה עצובה, בחירה שנושאת השלכות קשות, או בחירה שאיננה הבחירה הנכונה כשמביאים שיקולים נוספים ורחבים בחשבון. אבל באיזה מובן היא יכולה להיות בחירה שגויה מוסרית או להותיר את מי שבחרה בה אשמה? מנגד, אם את חושבת שההחלטה המוסרית – בפרט בהקשר מנהיגותי – קשורה בתוצאות ובהשלכות על אנשים רבים, מכאן שמניעת האסון צריכה להיות ההחלטה הנכונה, וזהו. גם כאן זאת יכולה להיות החלטה מייסרת וקשה, אבל באיזה מובן היא יכולה להיות לא-מוסרית?⁹

אבל הדילמה שבין היצמדות לעקרון מופשט לבין מניעת אסון, בהחלט קיימת. זאת לפי וולצר הסיטואציה שמכונה פעמים רבות בשם בעיית "הידיים המלוכלכות", והוצגה בין היתר במחזה של ז'אן פול סארטר בשם זה, שאיתו וולצר מתכתב במאמר. ככל שמתקדמים בטקסט מבינים שהפתרונות המקובלים לבעיה נראים, לפחות במבט ראשון, לא מספיקים. במאמר מנסה וולצר לשרטט את המקרים שבהם בחירה יכולה להיות בה'בעת הבחירה הנכונה מוסרית וגם להותיר את הבוחר בה אשם מוסרית, ולהראות מדוע המנהיג שעושה בחירות מן הסוג הזה הוא במובנים רבים המנהיג הטוב. על השאלה ששואל המנהיג הקומוניסטי במחזה של סארטר: "Do you: think you can govern innocently?" וולצר עונה תשובה חותכת כבר בראשית המאמר: לא, לא הייתי יכול לשלוט ולהיות חף מפשע. רוב האנשים גם אינם חושבים שמי שמנהיג אותם הוא כזה. עיקר המאמר יוקדש אם כן לטענה שגם הטובים שבמנהיגים אינם כאלה, אבל זה לא אומר שבכך

שוב, כותב וולצר, זה לא נראה מספיק להגיד שעליו להרגיש רע מאוד. אם המנהיג המדומיין אכן חושב שזה פסול לענות אדם אחר (ולא רק שזה מאוד עצוב) נראה שרגשי עצבות הם מעט מדי לצפות ממנו. כשהוא הורה על עינויים, הוא ביצע פשע מוסרי ולקח על עצמו נטל מוסרי. כעת הוא אדם אשם. הנכונות שלו להכיר בכך ולשאת את האשמה שלו היא העדות היחידה שביכולתו להציע לנו לכך שהוא "לא טוב מדי לפוליטיקה וגם שהוא טוב מספיק". הנה אפוא הפוליטיקאי המוסרי: "בזכות הידיים המלוכלכות אנו מזהים אותו. אם הוא היה אדם מוסרי ותו לא, הידיים שלו לא היו מלוכלכות. אם הוא היה פוליטיקאי ותו לו, הוא היה מעמיד פנים שהן נקיות"⁸.

שלושה תיאורים תוצאתניים ובעיותיהם

אבל מה אם אין מעשים טובים או רעים כשלעצמם, במנותק מתוצאות? וולצר מתייחס לאורך המאמר לניקולו מקיאוולי, ולאמירה המפורסמת מתוך "הנסיך" שלפיה יש ללמוד כיצד לא להיות טוב, אמירה שמניחה שישנם מעשים טובים או רעים במנותק מהשלכותיהם. אבל אם אין מעשים כאלה, ברור שאין כלל בעיה של ידיים מלוכלכות. במצב זה, בני אדם יצטרכו לפעמים להתגבר על עכבות מוסריות שיש להם, אבל הם לא יהיו חייבים לבצע פשעים מוסריים. אפשר לתאר עמדה כזאת כתועלתנות מסוג מסוים, שלפיה, אם מעשה מסוים הוא הצודק בתוצאה, למשל כי הוא מונע פגיעה בהרבה אנשים או מגדיל את הרווחה המצרפית או כל וריאציה אחרת על עמדה כזאת (נניח בצד בעיות של כימות) – הוא המעשה הצודק בסיטואציה הנתונה, וזהו. במצב זה, המועמד שעושה את הדיל המלוכלך והפוליטיקאי הנבחר שמורה על עינוי המורד צריכים להיות מתוארים כאנשים טובים, שיש לשבח על עשיית המעשה הנכון, ובפרט כשזה היה מעשה שקשה לעשות (שכן נדרשה התגברות על נטייה מוסרית קודמת). וולצר מתמודד עם שלוש וריאציות של העמדה הזאת, ודוחה את שלושתן.

א. ראשית, אפשר לטעון שהחלטה פוליטית צריכה להתקיים אך ורק בהתחשב בנסיבות הספציפיות של המקרה: בהתחשב בחלופות, בידע הזמין, בהשלכות הצפויות וכדומה. במובן זה, אדם טוב יעמוד מול בחירות קשות, אבל הוא לא יכול להתמודד עם דילמה מוסרית כפי שהוגדרה לעיל. כל עוד הוא שוקל את כל החלופות ואת ההשלכות הצפויות של פעולתו (ועושה זאת בתום לב) הוא

יכול בהחלט לעשות טעות חמורה אבל לא פשע מוסרי. ובמובן זה, הידיים שלו יהיו תמיד נקיות, שכן הוא עשה מה שיכול היה לעשות בסיטואציה שבה היה מוכרח לבחור נתיב פעולה. לפי וולצר, זה אולי תיאור אטרקטיבי, אבל קשה לראות בו תיאור מהימן של הדרך שבה אנשים מקבלים החלטות מוסריות. הסיבה היא שמדובר בתיאור של מעין "טייס בודד", שעושה את התחשיב המוסרי המדויק בכל החלטה שהוא מקבל בהתחשב בנסיבות הרלוונטיות לאותו רגע בדיוק, ובמובן הזה כל עוד הוא פועל בתום לב אין חשיבות לאופן שבו הוא מצדיק את פעולותיו בפני אחרים (וממילא, גם אם אחרים היו מקבלים החלטות אחרות באותו רגע, זה אומר לכל היותר שהבוחר המוסרי עשה טעות בהערכות או שיכולתו להעריך נכון את הסיטואציה היתה מוגבלת, אבל לא שעשה פשע מוסרי). ואילו החיים המוסריים שאנחנו מכירים הם תופעה חברתית, שמתגבשת בחלקה על ידי חוקים, ובני אדם עוסקים תדיר בניסיונות לאתגר רעיונית את החוקים האלה, לערער על היסודות המוסריים של האיסורים שהם מטילים עלינו, ולהסביר את מעשיהם בפני אחרים. כל תיאור שמתעלם מן המימד החברתי של קבלת החלטות מוסרית ומן האופן שבו אנחנו מסבירים את עצמנו ואת בחירותינו בפני אחרים, יהיה חלקי מדי.

ב. טיעון תועלתני אפשרי שני הוא שאכן קיימים בחברה כללים או חוקים מוסריים (בין אם מדובר בחוק ממש או בכללי התנהגות ונורמות) אבל הם לא באמת איסורים על פשעים מוסריים, אלא הם "כללים מנחים" מוסריים שמהווים בסך הכול סיכום של תחשיבים מוסריים קודמים. במובן זה, הם מקלים על הבחירות שלנו במקרים רגילים, שכן אנחנו יכולים פשוט לציית לחוקים וכך לעקוב אחר אופני ההתנהגות שנמצאו יעילים בעבר (בהתחשב בכלל הנסיבות של הסיטואציה). כעת מקבל החלטה המוסרי הוא כבר לא טייס בודד אלא נסמך על נתיבי טיסה של אנשים שקדמו לו ו"חסכו" לו את חישוב ההשלכות של מעשיו והחלופות האפשריות מבחינה מוסרית. במובן זה, חוקים שונים יכולים לעזור, אבל הפרתם אינה מהווה פשע מוסרי (אף על פי שהם לובשים צורה של ציוויים מוסריים) ועל כן אין סיבה להרגיש אשם כשמפרים אותם. אם סיטואציה קשה וייחודית דורשת הפרה של כלל, האדם שמבצע הפרה שכזאת למען מטרה ראויה (לאחר ששקל את כלל השיקולים) צריך דווקא להיות גאה בכך שעשה זאת.

אלא שגם תיאור כזה לא "תופס" נכון את המציאות המוסרית שלנו. זאת בין היתר משום

שנראה שכאשר אנחנו כבר מפרים כלל מסוים, אנחנו מגנים על עצמנו באופן שמייחס לכללים מעמד מסוים שאינו נסמך על חישובי תועלת קודמים שהכלל "מסכם" עבורנו (ורק לעתים רחוקות אנחנו "מתגאים" בעצם ההפרה). טיעוני הגנה לאחר הפרה של כלל לרוב אינם רק מסוג "הצדק" (justification) אלא גם מסוג "פטור" (excuse). בעוד שהראשון הוא כפירה באשמה וטענה לחפות, השני הוא בדרך-כלל הודאה באשמה (תוך טענה שלא היתה ברירה אלא לבצע את המעשה שבוצע). כשכלל מסוים מופר, אנחנו לא מדברים עליו או מתנהגים ביחס אליו כאילו הוא לא קיים יותר. הוא עדיין קיים, יש לו השפעה: אנחנו יודעים, לפי וולצר, שעשינו משהו רע – אפילו אם פעלנו בדרך הטובה ביותר, האפשרית בנסיבות הקיימות. או לכל הפחות, אנחנו מרגישים ככה – אנחנו מרגישים אשמים. לכן תיאור "הכללים המנחים" נראה גם הוא לא מספק.

ג. טיעון תועלתני שלישי שאיתו מתמודד וולצר הוא כזה שמכיר בחשיבות של תחושת האשמה ומנסה להסביר אותה באמצעות ארגז הכלים התוצאתני. יהיה זה רע מאוד, יטען הטוען, אם החברה תעודד הפרה של חוקים בכל פעם שחישוב מוסרי מדויק יורה על הפרתם, בעיקר בגלל הסיכויים לטעות. עדיף שרוב האנשים לא יעשו את התחשיבים המוסריים בכל סיטואציה ופשוט יעקבו אחר החוקים, שכן כך יש פחות סיכוי שיטעו. ועל כן אדם טוב יכבד את החוקים יותר מאשר היה מכבד אותם אם ראה בהם רק כללים מנחים (כפי שהיה בתיאור ב') וירגיש אשם כשהוא מפר אותם. באמצעות התחושה הזאת אכן נוהה שהוא אדם טוב. ובזכות אותה תחושה הוא לעולם לא ימהר להפר חוקים, אלא יחכה עד לשלב שבו הוא לחלוטין משולל כל אפשרות אחרת מלבד הפרת הכלל המוסרי. זאת, כדי למנוע תוצאות איומות ונוראות. הבעיה העיקרית עם הטיעון הזה היא שאת הרגש שאת יעילותו הסברנו כעת, הכי פחות סביר שירגיש האדם שמשוכנע רק ביעילותו. אם אדם א' מקבל את ההסבר התועלתני לפיו אשמה היא דבר מוצדק רק מטעמי יעילות (כלומר יעיל שאנשים ירגישו אשמים כי כך יפרו פחות חוקים ובהתאמה ימוזערו סיכויי הטעות), מאוד לא סביר שאותו א' ירגיש באמת אשם. נניח שאדם מפר כלל מוסרי תועלתני, מסיבה תועלתנית ראויה. האם במצב זה הוא יוכל להרגיש אשם (מסיבות תועלתניות שהוסברו כעת) אם אין לו שום סיבה להאמין שהוא אשם? דמינו, מציע וולצר, פילוסוף של המוסר שמנסה להסביר

עמוק על עצמו, בנוקטו מעשים רעים מוסרית אך בה בעת גם נדרשים וצודקים מתוקף תפקידו: "he does bad in order to do good, and surrenders his soul"¹². במובן זה, דמות המנהיג שמתוארת היא של מעין עבד סובל: בחירותיו (הצודקות) כואבות, והוא משלם את המחיר עליהן לא רק כשהוא מוציא אותן לפועל אלא גם לאחר מכן, לנצח. אלא שגם עמדה זאת בעייתית, לפי וולצר. לפנינו אדם שמשקר, מסכסך, שולח אנשים אל מותם – וסובל. הוא פועל בלב כבד, אבל אף אחד מאיתנו לא יודע כמה בדיוק זה עולה לו. הוא עצמו קובע את המחיר שהוא משלם. אנו חושדים בו במזויזם או בצביעות, או בשניהם – ולא תמיד טועים. ובר (בקריאה של וולצר) פותר את בעיית הידיים המלוכלכות לחלוטין בתחומי המצפון של האינדיבידואל. אבל נראה שזה פתרון בעייתי, ושהסבל של הגיבור הטראגי צריך במובן מסוים לבוא לביטוי חברתי (שכן בדומה לענישה, הביטוי החברתי מאשר את ההבנה שמעשים מסוימים הם פסולים מוסרית) וחשוב לא פחות, הוא צריך גם לעמוד בפני מגבלות חברתיות, שהרי אנחנו לא רוצים להיות מונהגים בידי אנשים ש"איבדו את נשמתם". לפי וולצר, היינו רוצים להציע אפשרות מסוימת לאדם שלכלך את ידיו גם לנקות אותן באמצעות עונש מובחן כלשהו, במקום שיאבד את נשמתו לנצח.

האפשרות של ניקיון הידיים קיימת במסורת שוולצר מכנה "הקתולית", אם כי הדוגמה שאליה הוא פונה מופיעה דווקא במחזה של אלבר קאמי "הצודקים" (The Just Assassins). בצעד מוזר זה, שקורה ממש לקראת סוף המאמר, וולצר פונה למודל של "הרוצח הצודק" – שמוכן להפר חוק אך גם לשאת בעונש על כך – ומשווה אותו לאי־ציות אזרחי. בשני המקרים, הוא אומר, אדם מפר סט של חוקים, חוצה גבול מוסרי או חוקי, כדי לעשות את הדבר הנכון בעיניו. בה בעת, הן הרוצח הטוב והן הסרבן מכירים באחריות שלהם להפרה ומוכנים לקבל את העונש. ואולם, קיים שוני חשוב בין המנהיג מלוכלך הידיים לבין הסרבן, שוני שקשור להבדל בין חוק למוסר. במקרים של אי־ציות אזרחי, חוקי המדינה מופרים מסיבות מוסריות, והמדינה היא המענישה. במקרים של "ידיים מלוכלכות" חוקים מוסריים מופרים מסיבות מדינתיות, ואיש אינו מעניש. חוקים מוסריים לא נאכפים נגד דמויות בעמדת מנהיגות ש"מלכלכות את הידיים", לרוב כי אותן דמויות פועלות בתוקף תפקידן הרשמי. אילו היו נאכפים, כותב וולצר, ידיים מלוכלכות לא היו בעיה: היינו מוקירים את האדם על שעשה רע כדי לעשות טוב, ובאותה נשימה מענישים אותו (מודים לו על הטוב

כמה שווה קיומה של קהילה ביחידות תועלת שאשיר לתועלתנים), שאותה הוא מונע באמצעות פעולה פסולה שנזקה קטן מכן. הבדל זה בין הגישות איננו שולי, והוא נראה לי זר לחשיבה תועלתנית "קלאסית", שלא מבדילה הבדל איכותי בין סוגי תועלות אלא רק בין כמויות.

התלכלכנו, מה הלאה?

גם לאחר שהסכמנו לחיות עם דילמה מן הסוג של "ידיים מלוכלכות" – הווי אומר, לדחות מודל "אבסולוטיסטי" שבורח מן האפשרות לכלכלך את הידיים תוך היצמדות לעקרונות, ולצד זאת לדחות מודל תוצאתני שמכחיש את עצם קיומה של הדילמה – נשאלת עדיין השאלה כיצד עלינו להתייחס אל מלוכלך הידיים וכיצד עליו להתייחס לעצמו.¹⁰ וולצר סוקר שלוש דרכים אפשריות שאותן הוא מכנה הניאו־קלאסית, הפרוטסטנטית והקתולית. כל אחת מהן נראית לו נכונה במידה, אך הוא מתקשה לגבש עמדה שתהיה נכונה לחלוטין ותעמוד בפני עצמה.

את העמדה הניאו־קלאסית ניתן למצוא לטענתו אצל מקיאווולי. בקריאה הוולצרית של מקיאווולי, האדם שנוקט במעשים הרעים (כדי להיעשות השליט הראוי) מתוגמל בכוח ובתהילה, שלהם זוכים מנהיגים. כמובן, לא מספיק שהוא רק יראה נכונות לכלכלך את הידיים או שסתם יעשה דברים רעים. עליו לעשות אותם כראוי, כך שיביאו לתוצאות הנכונות. אם הוא פוליטיקאי מצליח, הוא יהפוך גיבור. השבח והתהילה יהיו הפרס שלו על כך שהתגבר על נטיותיו הטבעיות ולמד כיצד לעשות דברים פסולים כנדרש. עם זאת, לא ברור מהם העונשים (אם בכלל) על כך שהיה גם רע. לפי וולצר, מקיאווולי נחשב מפוקפק כל כך לא משום שהוא אומר ששחקנים פוליטיים צריכים לכלכלך את הידיים, אלא משום שהוא לא מפרט מהו המצב המנטלי ההולם לאדם עם ידיים מלוכלכות: "A Machiavellian hero has no inwardness. What he thinks of himself we don't know"¹¹. ועם זאת, נראה שאנחנו רוצים לדעת מהם הייסורים שעברו עליו בעשותו את הדבר הרע מוסרית.

הרצון הזה מוביל למסורת השנייה של ההתמודדות עם "ידיים מלוכלכות", שבמסגרתה ייסורים אישיים (personal anguish) הם הדבר היחיד שאפשר לדרוש בסיטואציה מן הסוג הזה. מסורת זאת מיוצגת במאמרו המפורסם של מקס ובר Politics as a Vocation. בקריאה הוולצרית של ובר, המנהיג בעל הידיים המלוכלכות הוא גיבור טראגי: במודעות מלאה למעשיו, הוא מוותר במובן

את הטיעון הנוכחי לאדם שבאמת מרגיש אשם. או שאותו אדם לא יקבל את ההסבר התועלתני כהסבר מספק לרגשות האשם שלו ביחס לכלל המוסרי שהפר, או שהוא יקבל את ההסבר אבל אז יפסיק להרגיש אשם. ככל שניטה יותר לקבל את ההסבר התועלתני לתחושת האשמה המוסרית, כך ניטה פחות להרגיש את תחושת האשמה (היעילה). בהכללה, אפשר להגיד שככל שיותר אנשים יקבלו את ההסבר התועלתני לפיו אשמה היא דבר טוב כי היא דבר יעיל, כך פחות אנשים ירגישו באמת אשמים, ובהתאמה אשמה ככלל גם תהפוך לדבר פחות יעיל. נראה אפוא שמדובר בהצדקה של אשמה שפועלת נגד עצמה. התיאור התועלתני של תחושת האשמה לפיכך אינו הולם ואינו מספק, ובפרט כששחקנים פוליטיים מאמצים אותו.

כאן המקום להדגיש נקודה נוספת שוולצר לא עומד עליה במאמר זה, אבל תעזור להתחבר לרעיון הכללי שהוא מציע. לכאורה, יכול הקורא להגיד שאין בעצם הבדל מעשי בין מה שמציע וולצר לבין מה שמציע התועלתן, שהרי גם לפי מודל של "ידיים מלוכלכות", עדיין מצופה מאיתנו בסופו־של־דבר להכיר בכך שהמעשה שעשה המנהיג הוא נכון במובחי התועלת החברתית הכוללת. אם כך, איזו משמעות בכלל יש להכרה בכך שהמעשה הזה בה בעת היה גם מעשה פסול, אם לבסוף מותר לעשותו? התוצאה הרי זהה. ועדיין, קיים הבדל גדול. ראשית, כפי שאפרט מיד, ההבנה שלאחר מעשה כזה ידי העושה "התלכלכו" חשובה בשאלת היחס אליו לאחר המעשה, וזאת כנראה הנקודה הרלוונטית ביותר למאמר הנדון. אבל בכך לדעתי לא מתמצה ההבדל הכללי בין הגישות. קיים שוני גם בשלב הסינון של המעשים המותרים לכתחילה.⁹ חשיבה תועלתנית פשוטה, חד־מימדית, לפיה המעשה צריך להיבחן ביחס לתוצאותיו ותו לא, תאמר שיש לבחון את צדקת המעשה בחישוב עלות־תועלת רגיל. במובן זה, מספיק שהנזק שהפעולה מנעה יעלה על הנזק שהיא גרמה כדי שהיא תהיה מוצדקת. לעומת זאת, בהסתכלות של "ידיים מלוכלכות", כדי שבכלל נכיר מוסרית בחשיבה על תועלת חברתית שתצדיק את הפעולה הפסולה מוסרית, נדרש שעל הכף תהיה מונחת קטסטרופה של ממש, שאותה פשוט חייבים למנוע באמצעות הפעולה הפסולה. לפיכך, נראה שלא מספיק שתמנע נזק בהיקף 100 באמצעות פעולה שהנזק שלה הוא 10. נדרש שהנזק שברצונך למנוע יהיה בהיקף של קטסטרופה העולה כדי סכנה קיומית, ובעבור מנהיג: סכנה לקיומה של הקהילה (את החישוב

ומענישים אותו על הרע). אבל במקרה הקלאסי של "ידיים מלוכלכות", קשה מאוד לבסס מודל תקף של ענישה.

למרות זאת, וולצר טוען שמודל "הרוצח הטוב" שהוא מייחס לקאמי הוא האטרקטיבי מבין השלושה, ולו משום שהוא דורש מאיתנו לפחות לדמיין עונש שמתאים לפשע המוסרי שבוצע, ובכך מכריח אותנו לבחון מקרוב את טיבו של הפשע הספציפי. שני המודלים האחרים, של מקיאולי ושל ובר, לא דורשים זאת: הפשעים הם עניינם של הפושע. אצל ובר הם מוגבלים על ידי היכולת שלו לסבול ולא על ידי היכולת שלנו לסבול. בשני המודלים הללו, מרגע שהקוד המוסרי נזנח בצד (תוך תשלום מחיר אישי כבד, במודל הפרוטסטנטי) אין שום פנייה "חזרה" אליו. לכאורה, הדילמה של ידיים מלוכלכות, שעוסקת בפשעים מוסריים שמוכרחים להתבצע, מכריחה אותנו להתעלם מהבחנות של דרגה. אין טעם לבחון מה חמור יותר במרחב של דברים שצריכים להתבצע. אלא שההכרח הזה הוא בעייתי. בגלל אי הוודאות שמאפיינת החלטות מן הסוג המתואר, מנהיגים צריכים לקחת גם סיכונים מוסריים, ולבצע מעשים רעים שלמעשה רק הם עצמם חושבים שהכרחי לבצע. קיימת סכנה שהם יפרו כללים מוסריים מבלי שיהיו בטוחים שהם מצאו את הדרך הטובה ביותר להגיע לתוצאה המבוקשת. אנחנו לא רוצים שהם ילכלכו את הידיים מהר מדי, או לעתים קרובות מדי. על כן חשוב שהרף המוסרי יוצב גבוה, כלומר שהכלליים המוסריים יוערכו נכונה. עם זאת, בהיעדר הוצאה להורג (וטוב שכך) לא קיים בנמצא מי שישמור על הרף הזה מלבדנו. אין דרך לעשות זאת, לפי וולצר, מלבד בדיון פילוסופי או בפעילות פוליטית.

לקראת סוף המאמר חוזר וולצר להתכתב עם דמות המנהיג מ"ידיים מלוכלכות" של סארטר. בהתחלה, כזכור, תשובתו של הפילוסוף למנהיג הבדיוני היתה שגם הטובים שבמנהיגים לא יכולים לשלוט ולהיות חפים מפשע. כעת, הוא פונה לציטוט אחר של המנהיג: "עלינו למגר את השקרים לא בכך שנשרב לשקר, אלא בכך שננקוט בכל האמצעים כדי לבטל את המעמדות החברתיים". ועונה וולצר: פחות שקרים יאמרו אם נשלול את הכוח וההתילה מהשקרנים הגדולים. המנהיג בעל הידיים המלוכלכות משקר, עושה מניפולציות והורג, ועלינו לוודא שהוא משלם את המחיר – להדיח אותו, למשל. אלא שאין לנו כל דרך לעשות זאת מבלי ללכלך את הידיים בעצמנו (והרי גם אם נחליף אותו, ניאלץ לבסוף ללכלך את ידינו כפי שהוא לכלך כשמילא את אותו

התפקיד¹³). ואז, כשידינו שלנו יהיו מלוכלכות, יהיה עלינו למצוא דרך לשלם בעצמנו את המחיר.

מי 1973 ל-2020: מה נשאר, למה אפשר לצפות

נחזור בקצרה לחלק שאיתו פתחתי את הרשימה הזאת: לנאום הרמטכ"ל לשעבר, לשידורי התעמולה ולשאלת הגאווה המוסרית. בתור התחלה, נראה שמה שגנץ קורא לו בנאום "דילמה מוסרית" שאותה הוא דורש מעצמו ומחייליו שונה ממה שוולצר מגדיר "דילמה מוסרית". בגרסה של גנץ (שקרובה יותר אולי להבנה הקומונסנסית שלנו את המושג) דילמה מוסרית היא פשוט דילמה בתחומי המוסר, אבל כזאת שבה לפחות על פני הדברים קיימת הכרעה מוסרית אחת נכונה. זה שונה מן הגרסה של וולצר, שבה דילמה מוסרית היא מצב בו שתי דרכי הפעולה החלופיות הן רעות מוסרית, אך כזכור אין הדבר אומר שאי אפשר לעשות את הדבר הנכון (ובה בעת היוותר אשם מוסרית).

ההכרעות שמתוארות בפירוט ובמידה לא מבוטלת של גאווה בנאום הן הכרעות שנוטות (בעיני עצמן) לעמדה שוולצר מכנה "אבסולוטיסטית". כשגנץ מתגאה שהוא ממוקם "בצד הנכון מוסרית", הוא עושה את זה בעקבות תיאור של ההחלטה להמשיך להעניק טיפול רפואי לחולים עזתים, להקים בית חולים במעבר ארז ולהמשיך בשליחת מזון לרצועה גם בזמן הלחימה, כל זאת במחיר אינוחות וסיכון. הסיפורים הנוספים שהוא בוחר להבליט בהרצאה הקצרה הם ההחלטה שלא לתקוף את בית החולים שיפא, וכאמור הסיפור המפורסם על העיכוב בתקיפה בבית החולים ופא. כפי שהוצג בתחילת רשימה זאת, גנץ אמנם לא מתגאה כפי שיוחס לו בסיכון חיילי גולני, אבל במובן רחב התעמולה של נתניהו מצביעה על הנקודה הנכונה והיא שהנאום כולו של גנץ הוא בסימן התגאות בעמדה שדבקה בעקרונות מוסריים תוך לקיחת סיכונים כבדים.¹⁴ אלא שברור שזאת לא כל התמונה. גנץ עצמו רומז לכך בנאום כשהוא מציין בסוף הסיפור על חיילי גולני, ש"במקרים אחרים אולי אני לא יכול לקחת את הסיכון, זאת לא נוסחה הנדסית, א מוביל ליב וכו'. יש חישובים שונים בסיטואציות שונות". כל מי שעקב אחרי המבצע שגנץ מתאר יכול רק להניח שהיו בו גם סיטואציות אחרות, ושלא בכל מצב הבחירה היתה היצמדות עיקשת לעקרונות מוסריים תוך לקיחת סיכון נרחב כל כך (ואני לא בטוח שיש, או שצריכה להיות, ציפייה כללית שכך תמיד יהיה). אבל האם השיח

הפוליטי שלנו בכלל יכול להכיל מורכבות מן הסוג שוולצר מתאר?¹⁵ אני לא מדבר כמובן על המצב ההפוך – התגאות במניעת סכנה בכל מחיר תוך התעלמות או המעטה בערכם של היבטים מוסריים נלווים – אלא על סיטואציית "ידיים מלוכלכות" כפי שתוארה: עשיית הדבר הנכון במובנים רחבים תוך הכרה בכך שהדבר הנכון כרוך גם באשמה מוסרית של ממש. אם וולצר צודק וזה ממילא מה שקורה, או שאלה ממילא המנהיגים שהיינו רוצים שינהיגו אותנו, האם אין מקום שגם השיח הציבורי על הכרעות מוסריות של מנהיגים יראה בהתאם? מי אחראי לכך שזה לא המצב: האבסולוטיסטים שמצפים לדבקות בעקרונות מופשטים בכל מחיר, או התוצאתנים שמסרבים לראות במהלך צודק ככזה שמקפל בתוכו גם אשמה מוצדקת (ומי זה מי בוויכוח הפוליטי הישראלי)?

ולבסוף, האם במקום שבו סרטון תעמולה שמייחס למועמד דברים שלא אמר עובר כרגיל, עצם הציפייה לעיסוק ציבורי מעמיק בשאלות האלה היא הגזמה פרועה?

הערות

- 1 ב-25 בפברואר עלה בדף הפייסבוק של נתניהו סרטון נוסף, הפעם תחת הכותרת "גנץ, זה לא מצחיק. זה מסוכן לישראל". הסרטון נפתח בכיתוב "הוא התגאה שסיכן את חיילי גולני", ולאחריו נראה גנץ באותו נאום באנגלית, אומר: "אני לקחתי סיכון על חיילי גולני. אני באופן אישי".
- 2 Law of War Conference: former IDF Chief Benny Gantz (15.5.2015). www.youtube.com/watch?v=Vjtj6jWAUfM
- 3 הציטוט המדויק של גנץ: "they wanted to attack it, and I was there, and I said 'wait'. We took the risk on Golani brigade, me personally. Once again we verified no one is there. Once again we called the managers, and not before we did this once again, I approved to attack the place. And indeed no one was hurt during the attack... no civilians, as far I'm aware, were attacked during the event itself. But I took risk on Golani brigade to do it..."
- 4 Michael Walzer, "Political Action: The Problem of Dirty Hands", *Philosophy & Public Affairs*, 2:2 (1973), 160-180. להלן: וולצר.
- 5 עמדה נוספת יכולה להיות שכדי לקבל "החלטה מוסרית" נדרשת תשתית שמאפשרת הכרעה כזאת. במובן זה, סיטואציות שבהן אף החלטה שתקבל לא יכולה לעמוד בסטנדרטים מוסריים מסוימים, היא כזאת שאין טעם לדבר עליה במובני מוסריות ואימוסריות. כלומר, בסיטואציה שמבחינה תשתיתית לא מאפשרת התנהגות מוסרית אין טעם לדבר על הכרעות מוסריות. לעמדה זאת, הרף הענייני שבה, לא אתייחס ברשימה קצרה זאת.
- 6 כאן המקום לציין שבכתיבה מאוחרת יותר של וולצר, הוא מצמצם את המצבים שבהם יכולה לעמוד

שנלקח נוגע לחיילים, נראה לי שגם לפי וולצר מדובר בעמדה כמעט מתבקשת (כמובן שעד גבול מסוים, ואין ציפייה לקחת סיכון בלתי מוגבל). המקרים המעניינים יותר הם מן הסתם אלה שבהם בצד השני מדובר בחיי אזרחים גם כן, שקרובים יותר למקרים שוולצר מתאר ושיכולים אף לעלות כדי supreme emergency.

15 בכך אין כדי להביע עמדה חיובית, או שלילית, לגבי התיאור האוהד של וולצר את המנהיג בעל הידיים המלוכלכות.

שנראה לעתים כמעט בלתי אפשרי בהקשרים של קבלת החלטות ציבוריות.

11 וולצר, 176.

12 וולצר, 176.

13 אני מודה שלא לחלוטין ברור לי מהניסוח המקורי האם הכוונה של וולצר היא שנלכך את הידיים בעצמנו לאחר שנדיה את המנהיג ונתפוס במקומו את עמדת ההנהגה שתאלץ אותנו להתלכך, או שעצם פעולת גביית המחיר מהמנהיג היא כשלעצמה מלכלכת. הנטייה שלי היא לקריאה הראשונה.

14 אציין שבעיני מדובר בגאווה מוצדקת (ככל שהיא בכלל תואמת את המציאות) אבל זה לא הדיון המרכזי שברצוני להאיר. בנוסף, ככל שהעמידה על עקרונות מוסריים נוגעת למצבים שבהם הסיכון

למנהיג הצדקה של "ידיים מלוכלכות" למצבים של "supreme emergency", כששלומה והמשכיותה של קהילה שלמה מונחים על הכף.

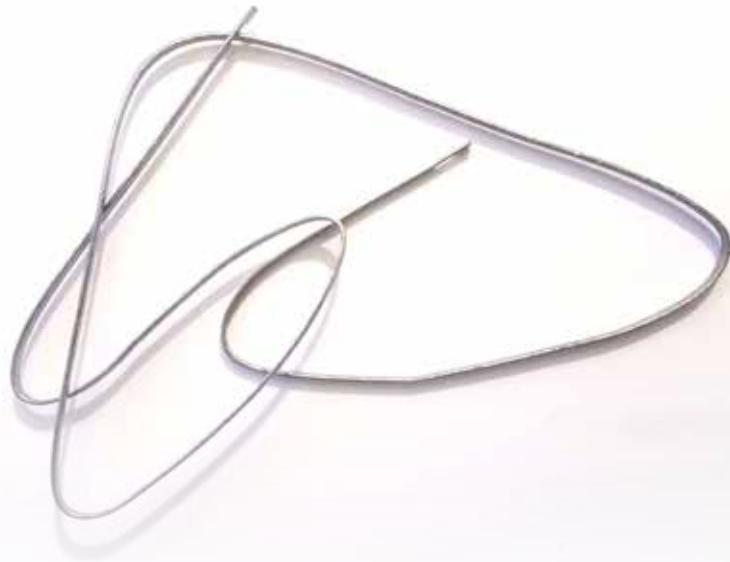
7 וולצר, 166.

8 וולצר, 168.

9 הפיתוח של וולצר בכתיבה מאוחרת יותר לפיו נדרש מצב של supreme emergency כדי להצדיק "ידיים מלוכלכות" מבהיר היטב נקודה זאת.

10 כאן אולי המקום לציין שגם לפי וולצר זאת לא דילמה שייחודית לחיים של מנהיג פוליטי, אם כי בשל מאפיינים ייחודיים של עמדות הנהגה, היא נפוצה שם יותר – "קל ללכלך את הידיים בפוליטיקה, ופעמים רבות נכון לעשות זאת" (וולצר, 174). בסיטואציות מוסריות פרטיות ייתכן שיש גם יותר מרחב תמרון להימנע מלכלוך הידיים, מה

ענבל תמיר הוא תלמיד שנה ב' בתכנית.

דרה וורצ'זר עפרון היא תלמידת שנה ב' בתכנית.

לכלוך. ניקיון. שפריץ מחשבות

נימרוד הראל

אדון חסר מורא מנצח על מקהלת נערי החוף. כוריאוגרף תמיר מרקיד בובות קצה־חוט על במת תיאטרון הלילה. פועל מרובע ועיקש. זונה מחופשת לימאי ממתנה על סיפון האימה לשוך סערה. קווצת שיער על סף בארות הניקיון של אמבט מתחלד לדעת. לחישת נהרות הביבים. אחד שורר בכל. סנטור אלחנדרו¹

דעת, אקראית ככל שתהיה. לא כך האדם. האדם כל כולו ארגון יציב (Organism) מערך מתוכנן היטב, כוח התנגדות, מכשול לאנטרופיה. הוא בולם את חוקי הטבע בשיטות מתוחכמות, מן הביולוגיה ועד לתיאולוגיה. כולן מעלות על נס את המבנה המתנגד לארעי, לאקראי, לסביר ולסטטיסטי. כל מערכות גופו, אופן חשיבתו, ניסיונו הבלתי־פוסק להחיל היגיון ולהכיל מצב עניינים – האדם הוא חגיגת ניקיון! ההבחנה בניקיון כמוה כעדות לחי, לנושם, למתפקד. וכמו שתואר לעיל – סופו לקמול אל היחלשות קשריו, אל לכלוכיו, אל ההיעדר.

אל ההיעדר

מה הכוונה בהיעדר? כדי להמחיש זאת, נדמה במוחנו מנוע. היכן בדיוק נעשית פעולת המנוע? האם בגלגל השיניים? שמא בבוכנה? באופן מפתיע, פעולתו ניתנת למדידה דווקא במקומות שהוא אינו נמצא, דרך האפשרויות האחרות שאותן הוא מפעיל. כיצד נוכל לדעת שהמנוע פועל? כשהדרישה הפיזיקלית הבסיסית ממנו מתקיימת, כשלחיצה על דוושת הגז גורמת לתנועת המכונית קדימה.

יתרה מכך, מה שמאפשר את תנועת המכונית הוא דווקא מה שהמנוע אינו עושה. הגבלה מאוד ספציפית על דרגות החופש של כל בורג ואום בו, תחת אותו מנגנון שיטתי ומתוכנן בקפידה, היא המאפשרת למנוע לפעול בדיוק באופן המבוקש. אם הברגים אינם מחוזקים די הצורך, אם המכונה לא מכיילת היטב, המנוע מפסיק לעבוד. מצחיק לחשוב כי כשמורשה לברגים יותר **חופש** – הם רועדים, מתרופפים, נשלפים ממקומם והמנוע מפסיק לפעול כרצוי. כך גם אצל האדם. המולקולות מוגבלות בפעולתן. הן מפעילות אחת את השנייה באופן מדויק, ותוך כך יוצרות רשת סבוכה וחכמה. מבנה מורכב לאין־שיעור, שבבסיסו כוחות חישוב קטנים, והוא נפלא מכל תוכנית הפעלה אחרת, דווקא בגלל

מתאווה לרצוח את אחיו הבוגר, אך הכוח הגדול והמוחלט, זה השורר בסופם של דברים, גובר עליו פעם אחר פעם.

להמשך הדיון ארצה להציע הסתכלות אחרת, מחמיאה יותר, לסדר השורר במה שנחשב "נקי". כיצד מתבצעת בעינינו ההבחנה בטוהר? כיצד אנו נוכחים שדבר־מה מסודר? קיימת בנו האפשרות הפלאית, לא פחות מכך, להיוודע למבנה, להבדיל בינו לבין השררה, להאדיר אותו על פניה. להתאמץ, לדייק, לתכנן, לשלוט. כיצד ייתכן שהקלט האינסופי לחושים משתכלל לכדי משמעות? עוד על כך בהמשך.

להיוודע למבנה

כללים כמו להשאיר נעליים על סף הדלת או לזרוק עטיפה לאשפה – עצם הניקיון יש בו כדי להעיד על מנגנון, על קיומו של מכשיר המאפשר שליטה במרחב. זאת כנגד – אני מזכיר – השיטה הכללית, זו הרווחת בכל כשהוא לעצמו (למשל, בחלקיקי אבק השואפים מטבעם להתפשט לכל עבר). ומהי שיטתם של חלקיקי אבק? את החוק השני של התרמודינמיקה, ניתן לתאר באופן הבא: כל מערכת תשאף תמיד למידת אי־סדר² הגבוהה ביותר האפשרית.³ השלכות חוק זה הן רבות ומומלצות לעיון, אך מטרתו של לקט זה להלאת בדרכו הייחודית ולכן נסמן בו את הדרוש לנו בלבד. לדיוננו, החוק מכיר בשני כוחות חשובים הפועלים תמיד: הזמן, כמו גם האנרגיה, נעים בכביש חד־סטרי. אי־סדר שקול לאנרגיה המושקעת כדי לחמם דבר־מה ואינה ניתנת לשחזור לשם קירורו. הסיבה לכך פשוטה – כדי לסדר, יש להשקיע

עוד אנרגיה. אי־סדר, לעומת זאת, מתאר את אוסף המצבים המסתברים ביותר סטטיסטי, ולכן כל המערכות מתכנסות אליו. כל עצם, אם כן, מתאווה להימצא במנוחה. חלקיקים שואפים להימצא בהתפשטות אופטימלית, רחוקים אחד מן השני בצורה מניחת

נים למוצא משותף, הלכלוך הוא תאום בלתי־זהה לניקיון. וכי מהו ניקיון אם לא צורה מאורגנת של היעדר? היתכנותו במרחב מצביעה על קיומם של שניים. האחרות (או כפי שהצעתי קודם, האחאות) היא לו מצב קיומי. מצב בלתי־יציב, תלותי ומסקרן בכמה מובנים. אנסה לתת בהם פשר ולשזור אותם לרשימה בנשימה אחת.

על קיומם של שניים

בין הפכים מסוג זה – אור וחושך, חום וקור, שקט ורעש – מתקיים חוסר סימטריה מובנה. החושך ניתן לתיאור כמצב סגור של היעדר אור – וכך ניתן, לטובת חיבור זה – לתאר ניקיון כמצב מקומי של היעדר לכלוך. במצב סגור ומקומי אני מבין את המבנה הנטוע בזמן ובמרחב – איזור תחום שצחותו נבחת ברגע מסוים, וכן את קנה המידה שלפיו ניתנת התווית "נקי".

הניקיון, כסטרקטורה, חיה די מוחלשת מול כוחות טבע שאפתניים. היא מתנגדת לתנועה הכללית, להתפשטות החלקיקים המבקשים להיפרד, להיפרם ולהיאבק. הלכלוך מאיים בכל עת לשים יד על המרחב הנקי, לגייס אותו לשורותיו. במובן מסוים, אפשר שהניקיון הוא בלתי־נסבל. כל תא בשטח הנקי מסמל התנגדות למנוף הלחצים הפיזיקלי הקורא להתפזר. כמו במלחמה בטרור, הניקיון צריך לשמור על כל החזיתות מפני אחיו התאום, שלו דרוש רק סדק שדרכו יוכל להתגלות. התעקשותי על יחסי שארות נעוצה בהבחנה הבאה: מהו לכלוך בטרם ניקיון? ההכרזה לארגן את המרחב מחדש היא זו המולידה שניים, את הלכלוך, ששרר לפני ההכרעה, ואת הניקיון, שהוא פועל יוצא שלה. אפשר שזהו מאחז עיניים, תפאורה רגעית, שכן הניקיון תמיד סופו אובדן שליטה; אפשר שזוהי מלחמת קיום דיאלקטית – האחד מוגדר על ידי איון האחר; אפשר כתסביך ארכיטיפי – קנאתם קשה כשאוּל, הניקיון

פיטר ברויגל, נפילת המלאכים המורדים, ציור שמן, 1562

הערות

- 1 סנטור אלחנדרו, השדים והארון, מכאן, 1966 תל אביב.
- 2 אייסדר מתאפיין בשוני מקסימלי בין הפריטים המרכיבים את המערכת ברמה המיקרוסקופית.
- 3 לחוק השני של התרמודינמיקה ניסוחים רבים, שקולים זה לזה ומבלבלים. השימוש המושאל הנ"ל מתבסס על מאמר של מכון דוידסון, הזרוע החינוכית של מכון ויצמן למדע.
- 4 סנטור אלחנדרו, הנערות והנערים, מכאן, 1959 תל אביב.

נימרוד הראל הוא תלמיד שנה ג' בתכנית.

של הדברים עצמם. זהו שפריץ מחשבות – אותו "אחד שורר בכל" הוא עדות לשניים; להבין מתאפשר רק באמצעות מבנה; משמעות היא עניין הדורש משמעת. הניקיון, ייתכן שאינו אלא מטאפורה קלושה לכל אלה.

בקצה הדברים, במשכנם, חלון בו ניבט הרוח. מיהו השומע בדברים? זה, כמובן. אם מבקש להתקרב, יתרחק. אם מבקש להבין, במה יבחין? איך אדם ניגש אל חלון ועוצם עיניו. סנטור אלחנדרו⁴

האופן שבו מושפע כל חלק וחלק מן האפשרויות האחרות שהוא מפעיל במבנה. ולבסוף, כשאדם דועך, ההגבלות אט אט משתחררות ומעניקות למולקולות דרגות חופש רבות יותר, המתגלמות באי־אלה תחלואים כשבסופו של דבר החיים – נעלמים. ההגבלות על הקיים הן תנאי המאפשר לנו להתקיים. סוף החיים אינם, כמובן זה, הפסד של דבר מה קיים, אלא היעדרו של היעדר.

כמובן זה

ובכן, מה רציתי לומר? הניסיון לטעת משמעות בדברים הוא גם המאמץ לטשטש את מקרייתם

איור של כדור הארץ הקדום שבו התפתחו פולטי החמצן הראשונים. מקור: Peter Sawyer / The Archean World

שואת החמצן

פעם בכמה מיליארדים או מיליונים, מופיע איזה גורם סביבתי זר שמאיים לכלות את החיים על פני כדור הארץ – אסטרואיד ענק, התפרצויות געשיות בקנה מידה עצום או התפשטות קרחונים מאסיבית שהופכת את כדור ארץ לכדור שלג (Snowball Earth). אבל אפשר שהגורם המאיים לכלות את החיים יצמח מבפנים, מן החיים עצמם. יש יצורים חיים שאחראים בעצמם לפליטת חומרים מזהמים המסוגלים למחוק את כל החיים, רק כי הם רוצים אנרגיה זולה ויעילה. כזאת היא שואת החמצן הגדולה, התהליך שהוביל להצטברות כמויות עתק של חמצן באטמוספירה לפני כ-2.3 מיליארד שנים

אשל מור

שטחים בוציים מכוסים כתמים באדום, בוורוד, בצהוב ובירוק.

היצורים האלה היו מפותחים ביותר וידעו לייצר את כל החומרים והתרכובות שיצורים חיים מייצרים כיום, לבד מכמה תרכובות אקזוטיות, כמו ארס נחשים (מרגוליס וסגן תש"ס). התנאים ששררו אז בכדור הארץ היו רקע טוב ליצירת החיים הראשונים מתוך התרכובות הכימיות שנמצאו פה, והמשיכו להיות נוחים מאוד למי

כל מיני יצורים חד־תאיים שחיו במחצלות (mats) על סלעים באוקיינוסים. העולם היה מלא ביצורים חד־תאיים שהיו מורכבים ויפים, מגוונים ופעילים. מאופק ועד אופק כוסו פני העולם בריכות רדודות מלאות כתמים חומים, קצף דק וברק אדמדם על פני המים המצחינים בניחוח מוכר של גופרית. ימים מלאים במושבות של אורגניזמים צמיגיים, נדבקים לסלעים ולחרכים. חוטים דקים מתנתקים מגושים חסרי צורה וצפים במים אל הלא־נודע.

תחילת התהליך לא ברורה לחלוטין, ונראה שהיא קדמה בכמה מאות מיליונים להצטברות המשמעותית של חמצן. נתמקד אפוא בהשפעות של הצטברות החמצן ולא בשלבים הראשוניים של התהליך או בתאריכים מדויקים. החיים עצמם החלו לפני כ-4 מיליארד שנים, ובמשך כמיליארד שנים התנהלו החיים בעצלתיים וברוגע. החיים על כדור הארץ התרכזו בעיקר במשטחים ענקיים של

את מגוון השימושים של תנועה באמצעות שרירים (Sperling et al 2013). התנועות הרבה והיתרון שבטריפה הזניקו מרוץ חימוש בלתי פוסק בין טורפים לנטרפים. כך התחיל פיתוח מואץ של יכולות ושל גודל גוף, שהיה לו תפקיד בהופעתו של מגוון אדיר בעולם החי, כמו להקת זאבים עם אסטרטגיות ציד, יכולות ההסוואה של תמנונים, ובמידה מסוימת תחילת החיים על היבשה (Sperling et al. 2013, Lane 2002).

חידוש מוזר נוסף התרחש בעקבות הגברת התלות בחמצן: כאמור, אחד הנזקים של רדיקלים חופשיים הוא פגיעה בדנ"א, המולקולות שמחזיקות את המידע הגנטי הייחודי לכל מין, ואחריות ליצירה ולהעברה של כל התכונות שלו. היצורים שלא היו תלויים בחמצן פשוט שכפלו את עצמם מעת לעת, אף אחד לא דמיין לעצמו להחליף גנים עם פרטים אחרים. ההתמודדות עם הפגיעות ועם המוטציות המזיקות שגרם החמצן הרעיל הובילו ליצירות חדשות כמו החלפת גנים בין כרומוזומים בעת ההתחלקות, המוכרת בשם שחלוף (רקומבינציה), או אפילו החלפת גנים עם פרטים אחרים מאותו מין, המוכרת בשם סקס (מרגוליס וסגן תש"ס, Lane 2002). דרך אחרת להתמודד עם הרעילות של חמצן הולידה מנגנון מוכר נוסף. יום אחד שחה לו באוקיינוס יצור חד-תאי איקריוטי (בעל גרעין) בעודו מנסה להתחמק ממולקולות החמצן, ובלע חיידק שדווקא אהב מאוד חמצן. כך אותו יצור הצליח לשגשג בסביבה החמצנית, והחיידק הרגיש כה בנוח בביתו החדש, שהוא השיל את רוב תכונותיו והפך מיצור עצמאי

עצמם, מעיד על כך שהיתרונות שלו גוברים על חסרונותיו. יתרונות אלה היו אחראיים להיווצרות העולם כפי שאנחנו מכירים אותו.

שכבת האוזון האהובה, שאנחנו נזהרים מאוד לא לחורר יותר מדי, היא שמיכת פסולת ענקית. בגובה הרב מצליחים אטומי החמצן להתחבר בשלשות, בשונה מן הזוגות שנמצאים באוויר שאותו אנחנו נושמים, ויוצרים שכבת מגן. מגן הזבל העצום הזה שומר עלינו ועל שאר היצורים החיים מקרינת UV שאחרת תטגן לנו את הדנ"א (מרגוליס וסגן תש"ס). תחת אותה שמיכת מגן של זיהום אוויר קדמון בשלו התנאים להתפתחות צורות חיים מורכבות, ויסלחו לנו הבקטריות על האמירה השיפוטית הזאת. אמנם החיים בסביבה הענייה בחמצן היו מפותחים ומגוונים, אך גם ניתן לומר שה"מחסור" בחמצן הגביל את התפתחותן של צורות חיים ואסטרטגיות קיום נוספות ומגוונות לא פחות (Sperling et al. 2013).

אחת הדרכים להתגונן מסביבה עשירה מדי בחמצן היא התקבצות, מה שכנראה היווה את הרקע ליצירת יצורים רב-תאיים מיצורים חד-תאיים שהסתגלו לחיים בקבוצה. יצורים המורכבים מהמוני תאים היו צריכים להתמודד עם בעיות כמו פינוי פסולת, מה שהביא להמצאות חדשניות כמו מעיים וצואה, שהחלה למלא את קרקעית האוקיינוס האוקיאנוס (Lane 2002). אגב עיכול, שריפת החמצן מאפשרת הפקת אנרגיה יעילה מאוד מאוכל, מה שהיווה את הרקע לרעיון של טריפת יצורים אחרים (Lane 2002). בנוסף, הפוטנציאל האנרגטי הגלום בחמצן אפשר לנצל

שחי מאז (Olson et al. 2018). היצורים הקדמונים השתמשו במגוון יסודות כדי להפיק את האנרגיה הדרושה לקיום שלהם, עד שיום אחד נכנס שחקן חדש לתמונה – כחוליות (ציאנובקטריה). ייחודן של אלה, היכולת לבצע פוטוסינתזה בעזרת פירוק מולקולות מים, שינה את כללי המשחק. הן לא היו הראשונות שהמציאו את הפוטוסינתזה; עוד לפנין ידעו לפרק חומרים בעזרת קרני השמש כדי ליצור סוכרים ולקבל אנרגיה, אבל הן פיתחו טכנולוגיה חדשה ומלכלכת. המנגנון החדש היה יעיל ונוח, אבל פלט לאטמוספירה כמות גדולה של גז רעיל ומסוכן – חמצן (Lane 2002).

זה יכול להיראות כמו הסוף של הציוויליזציה המפוארת של חיידקים וארכאונים, מערכות אקולוגיות שלמות על שלל המינים שבהן ייעלמו בגלל תוצר הלוואי של מספר מצומצם של יצורים אנוכיים שרוצים לייצר אנרגיה ביעילות. אך לא כך היה. הלכלוך הרעיל התגלה כחומר דלק מעולה בפני עצמו. לאחר שהחמצן הפך לעובדה ברורה, הוא יצר שינויים אדירים בכדור הארץ, למי שהסתגל לסביבה החדשה.

העלייה בריכוז החמצן לא הייתה רציפה או מהירה כלל. במשך מאות מיליוני שנים החמצן נספג והגיב עם גזים וולקניים, סלעים שנשחקו וחומרים שהיו מומסים באוקיינוסים (Lane 2002, Olson et al. 2018). עם הזמן, תוך עליות ומורדות, עלתה רמת החמצן מיחס זניח של חלק אחד למיליון (1 ppm) עד שהתייצבה על אותם 21 אחוזים מן האטמוספירה המוכרים לנו כיום, כלומר 210,000 חלקים למיליון (Lane 2002).

רוב היצורים שנמצאים היום על כדור הארץ, מתוכם כל היצורים המורכבים, הרב-תאיים, שאנחנו מסוגלים לראות, מסתמכים על חמצן באופן בלעדי כדי לנשום. הוא כל כך יעיל לכך וכל כך נפוץ, שמי שלא התגבר על הרעילות שלו וממשיך לנשום בעזרת חומרים אחרים נשאר להסתתר בסביבות נדירות, עניות בחמצן (מרגוליס וסגן תש"ס). אבל לצד היתרונות של החמצן, יש צרות, ואותן תכונות שהופכות אותו לחומר דלק יעיל כל כך, אחריות גם לסכנות לא מעטות ליצורים שזקוקים לו כדי לחיות. אחת התוצאות הבלתי נמנעות של נשימה בעזרת חמצן היא יצירת רדיקלים חופשיים, חומרים שמגיבים בקלות עם הסביבה שלהם ויוצרים נזקים אגב כך. החמצן יוצר הפרעות והרס של חלבונים שונים בגוף שלנו וגם של מולקולות הדנ"א עצמן, הנמצאות בכל תא בגוף. את התהליך האיטי אך ההרסני הזה אנחנו מכנים בשם "הזדקנות" (Lane 2002). ואמנם, עצם העובדה שרוב החיים ממשיכים להתבסס על חמצן, למרות הנזק שהוא גורם להם

מושבות חיידקים במים חמים ביותר בפארק ילוסטון. בסביבות קיצוניות שכאלה שרדו צורות חיים דומות לחיים בכדור הארץ לפני אירוע החמצן הגדול. צילום: Alan Cressler

הזמן הנוכחי נראה לנו כמו תקופה של שינויים קיצוניים עם אפשרות להרס בלתי הפיך. אבל ההיסטוריה של החיים מלמדת שבטווח הארוך החיים מצליחים להשתקם ולהתעלות על עצמם. ייתכן שכך ייראה גם משבר האקלים הנוכחי במבט לאחור. אין לדעת איך ייראו החיים בעוד מיליון שנה, אולי גזי החממה והתנאים שהם יצרו יביאו להתפתחות של יצורים חדשים ומופלאים שיסתגלו למצב, במקום המוני המינים שאנחנו אחראים להכחדתם. ייתכן שבעוד 100 מיליון שנה אינטליגנציה שאנחנו לא מסוגלים בשום אופן לדמיין תנסה לפענח מה גרם לעלייה חדה ברמות הפחמן הדו-חמצני והמתאן שהיא תזוהה בשכבות הסלע העתיקות. אנחנו כנראה נגרום נזק בקנה מידה חסר תקדים בתולדות האנושות לעצמנו ולצאצאינו, אבל בפרספקטיבה של 4 מיליארדי שנות החיים על כוכב הלכת שלנו, ייתכן שתקופתנו תיראה כמו עוד אחד בשרשרת של אסונות שהובילו לפרץ אדיר של מגוון והתפתחות. אנחנו, הערים האדירות והטלפונים החכמים שלנו נראים לעצמנו כמו פאר היצירה, נזר הבריאה, התחנה הסופית של תהליך ארוך, משעמם וחסר חשיבות, אבל מי יודע אלו יצירות יגיעו בעוד מיליארד שנים, כשיצורים חכמים, יפהיפים ומתקדמים יחקרו את שואת הפחמן הדו-חמצני של תקופת ההולוקן. זאת כמובן, אם רק השמש לא תהפוך לענק אדום ותאדה את כדור הארץ עד אז.

ביבליוגרפיה

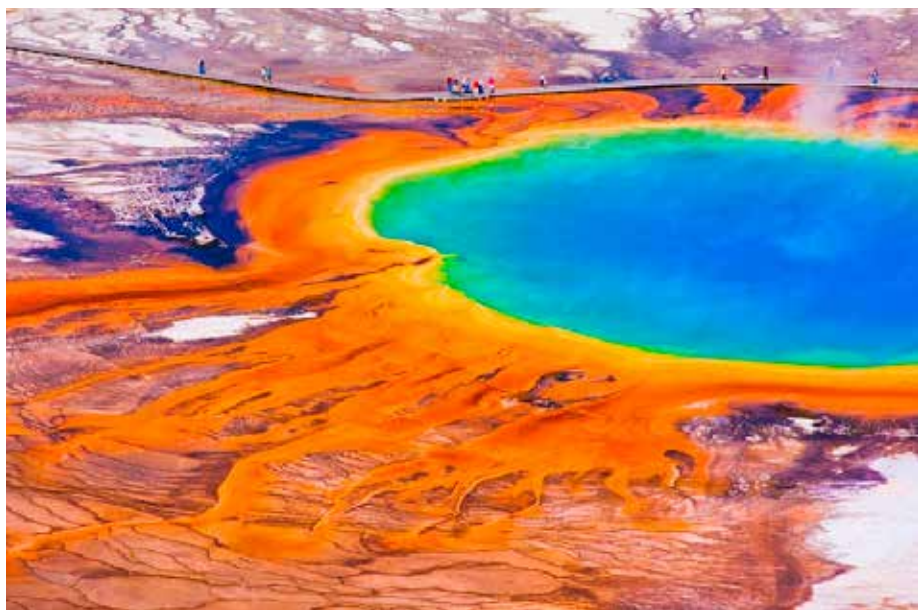
מרגוליס ל' וסגן ד' תש"ס. **מיקרוקוסמוס, ארבעה מיליארד שנה של אבולוציה מאבותינו החיידקים.** ירושלים.

Lane N. 2002. *Oxygen: The Molecule That Made the World*. Oxford.

Olson S.L., Schwieterman E.W., Reinhard C.T., and Lyons T.W. 2018. Earth: Atmospheric Evolution of a Habitable Planet. In H.J. Deeg and J.A. Belmonte eds. *Handbook of Exoplanets*. Cham. Pp. 1–37.

Sperling E.A., Frieder C.A., Raman A.V., Girguis P.R., Levin L.A., and Knoll A.H. 2013. Oxygen, Ecology, and the Cambrian Radiation of Animals. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*. 110:13446–13451.

אשל מור הוא תלמיד שנה ג' בתכנית.

מטיילים מתפעלים מאגם המאוקלס במושבות ענק של יצורים שונים (בצהוב וכחום) בפארק ילוסטון
מקור: <https://steemit.com/nature/@sykochica/til-archaea-extreme-extremophiles-and-more>

הדמיה של ים קדמון מאוקלס במגוון צורות חיים, עם כחוליות הגדלות במושבות על מבנים סלעיים. צילום מקורי: Steve Fareham
מקור: <http://according2robyn.blogspot.com/2014/04/the-proterozoic-part-1.html>

מיליוני שנים, אבל בסופו של דבר הזבל של תהליך הנשימה החדש הצטבר עד שהפך לחלק עיקרי ובלתי נפרד מן האטמוספירה של כדור הארץ. בגללו – או בזכותו – המים והמימן שבכדור לא התאדו כליל לחלל (ואיתם החיים כולם), והוא היה שחקן מרכזי ביצירתם של החיים המורכבים והנפלאים שהיו כאן ושעדיין כאן (מרגוליס וסגן תש"ס).

לאברונים תוך-תאיים שנקראים מיטוכונדריה. אבל אותו מיטוכונדריון נתקל בבעיה – כלוב הזהב שבו הוא שכן מנע ממנו להתרבות מהר או לחדש את צעירותם של הגנים שלו בעזרת התחלקות תדירה. הפתרון הגיע בדמות התמיינות של תאי המין: סוג אחד של תאי מין מקפיא את המיטוכונדריה שלו בצורה צעירה ורדומה (כמו נבגים של חיידקים), והסוג השני מנצל את המיטוכונדריה שלו לשם תנועה מהירה, עד שלא נותר ממנה דבר כדי להוריש לצאצא. אלה הם תאי מין נקביים וזכריים, בהתאמה. במצב כזה הסקס לא יכול להתבצע בין כל שני פרטים, אלא הוא משימה שדרושים לה פרטים משני הזוויגים, זכר אחד ונקבה אחת. זהו תהליך מורכב ביותר, ומרגע שזו הפכה לדרך הסטנדרטית להתרבות, לא היתה דרך חזרה. מכאן התחילה התמחות והתאמה לא רק של תאי המין עצמם אלא של הזוויגים, מה שהיווה את הרקע לכל טקסי החיזור, הנוצות המרהיבות, הפרחים הצבעוניים והריחניים יחסים מונוגמיים או פוליגמיים, וספרים בסגנון "גברים ממאדים ונשים מנוגה" (Lane 2002). אם כן, נראה שהמנגנון החדש שפיתחו אותן כחוליות שינה את פני העולם. לקחו לו כמה מאות

אור פילק

צבעי מים על נייר, בעקבות צילום של Steve Gallagher

יִתְגַּדֵּל וְיִתְמַלֵּא

הַלְכֵלֵנוּ בְּאֲדָמָה

בְּעֶלְמָא דִּי בְּרָא כְרַעוּתָהּ

וְיֶאֱפִיר הָרְקִיעַ

וְיִבֵּל הַשָּׁדָה

וְתִשְׁחִיר הַיַּמָּה

וְיִקְרַב מְשִׁיחָהּ?

כמה אנשים צריך כדי לנקות עולם?

האנושות טרודה בתקופה זו בשאלה כיצד ניתן לנקות את העולם ולצמצם את הנזק האקולוגי שהיא יצרה ועודנה מייצרת. טובי המוחות עסוקים במציאת פתרונות טכנולוגיים שונים לבעיה. כאן מוצע לחשוב על פתרון אחר – שעלותו כמעט מינימלית אבל יש שיגידו שהוא דורש את ההקרבה האולטימטיבית

שירה ניב

מקושר לכל דבר אחר". וזהו כלל האצבע שמציע המדען והסופר אלדו לאופלד לבחינת מוסריות אקולוגית: "דבר הוא נכון כשהוא נוטה לשמר את הקיום, היציבות והיופי של הקהילה הביוטית (האורגניזמים החיים)" (Aldo Leopold, 1949). בתיאורי חווית השימוש בחומרים פסיכדליים, כפי שמופיעים בדו"חות מסע (trip reports) רבים, חוזר המוטיב של תחושת האחדות (oneness) התמוססות האגו, תחושת הרמוניה ותחושה אמיתית ומוחשית של חיבור לטבע. כשמדובר על חומרים פסיכדליים, מדובר על משפחה גדולה של חומרים מגוונים, שכיום מוגדרים כלא-חוקיים, ושאינם מקובלים לשימוש בחברה המערבית ככלל. מקורם של חומרים פסיכדליים רבים הוא טבעי לחלוטין החל במריחואנה, עבור לפסילובינין (פטריית) ועד לאיווסקה. המגוון בחומרים מביא עמו גם מגוון בחוויות השימוש; כשההתמקדות כאן היא בחומרים שמעודדים את התופעות שהזכרתי לעיל (בניהם LSD, DMT, מסקלין וכן שאר החומרים שהוזכרו).

חומרים פסיכדליים אלה ואחרים יודעים ביכולתם להעלות למודעות מטענים, דפוסים ושאר "לכלוכים" שהצטברו בנפש פנימה, מחד גיסא (ראו למשל דלתות התודעה, האקסלי 1954). מאידך גיסא, ביכולתם להמיס גבולות בין האדם לסובב אותו ולגרות את המחשבה לתובנות כלפי העולם, שעוקפות את הנורמות החברתיות המגבילות אותה. החומרים הפסיכדליים מקדמים את היכולת להבין שהאדם הוא לא מרכז היקום ושהעולם הוא לא פארק השעשועים הפרטי שלו, הבנה קריטית בתפיסת הרעיונות שמציעה האקולוגיה העמוקה.

אספקט נוסף שחוזר על עצמו בתיאורים שונים של החוויה הפסיכדלית היא תחושה כנה של ענווה. ענווה כלפי היופי והקסם של הבריאה. מן המקום הזה אפשר להתחיל ולחשוב על העולם

באנגריות פחות מזהמות – יש לעבור תהליך של הכרה עצמית מחדשת, מה שמכונה בשיח התנועתי "חזרה לארץ". הרעיון מבוסס על כך שככל שהעצמי יהיה מסוגל להרחיב את מעגל ההזדהות שלו עם אחרים (אנשים, בעלי חיים, מערכות אקולוגיות) הוא ימצא את עצמו חופשי ומשוחרר יותר. כלומר, ראשית עלינו לבחון את עצמנו ואת תפיסת עולמנו שמובילה להרס עצום כל כך.

הוגים בתנועה טוענים כי אף על פי שאצל חלק מן האוכלוסייה קיימת המודעות האינטלקטואלית לקשר ההדדי בין כל רכיבי הסביבה, התרבות המערבית מצליחה לשדוד מאיתנו את האינטואיציה וההזדהות הרגשית עם רעיונות אלה, מרחיקה אותנו מן החיבור הטבעי לסובב אותנו. אפילו החינוך המקובל בחברה המערבית – 12 שנות לימוד – נעשה בין קירות וטיול מחוצה להם הוא מאורע חגיגי. אורח המחשבה הקפיטליסטי מסתכל על העולם במונחים של תועלת, רווח והפסד, בעוד שעקרונות האקולוגיה העמוקה רחוקים שנות אור מצורת מחשבה תועלתנית. לפיהם, לקיום התקין ולשגשוג של חיים אנושיים ושאינם אנושיים עלי אדמות יש ערך כשלעצמו, שאינו קשור למידת התועלת שהם מביאים למטרות אנושיות.

מכאן התשובה לשאלה "מה לנקות": את התפיסה התרבותית, ואת הפרט עצמו תחילה. כן, כדי לנקות את העולם עלינו לנקות ראשית את עצמנו. החל בהרגלים רעים (לא להסתפק במועט) ועד שינוי תפיסת העולם (המירוץ להצלחה, התפיסה האינדיבידואליסטית). נמשיך עם השאלה "כיצד לנקות".

אחד העקרונות המטפיזיים בבסיס האקולוגיה העמוקה הוא כי "בני האדם ושאר מיני בעלי החיים הם כולם ביטויים של מציאות חיה אחת" (Warwick Fox, 1990). לפי עקרון נוסף "הכול

ל רובנו כבר ברור שהעולם נמצא כעת במשבר. בראש ובראשונה משבר אקולוגי – המשאבים שבהם האנושות עשתה ועודנה עושה שימוש הולכים ומידלדלים, יחד עם האוכלוסייה שגדלה בקצב מסחרר והיקף הצריכה שנוסק יחד איתה. האוכלוסייה הגדלה מייצרת יותר ויותר פסולת מסוגים שונים, מה שמוביל לכך שמזהמים שונים מוחזרים לעולם ומצטברים בו. מן התיאור הפשטני הזה ברור מה עלינו לעשות כעת – עלינו לנקות. התשובה לשאלה "את מה יש לנקות?" כנראה נראית ברורה למדי (למחזר, להקטין את החור באוזון, לצמצם זיהום בימים, לרפא את הריאות הירוקות) אבל אני מבקשת להציע תשובה שונה לשאלה, ובעקבותיה גם תשובה מרעננת לשאלה "כיצד לנקות?".

באחרונה התוודעתי בראשונה ל-Deep Ecology Movement, פילוסופיה אקולוגית שממנה נבעה תנועה חברתית. את התנועה ייסד הפילוסוף הנורווגי ארן נאס (Arne Naess) ב-1973. את השראתו להקמת התנועה הוא שאב מטיפוס הרים, מן הפילוסופיה של ברוך שפינוזה ומן הגישה הלא-אלימה של מהאטמה גנדי. האקולוגיה העמוקה מחשיבה את האנושות כחלק אינטגרלי מסביבתה וטוענת כי לכל המינים זכות שווה לחיות ולשגשג, בלי קשר לתועלת שהם מביאים לאנושות. בניגוד לדיסציפלינות אקולוגיות אחרות, מבקשת האקולוגיה העמוקה להתעסק בעקרונות הפילוסופיים העמוקים, הנוגעים לשאלת מיקומו של האדם בעולם ולפעול מתוכם. הרעיון המרכזי של האקולוגיה העמוקה הוא בדבר היותה של האנושות חלק מן העולם ולא ישות נפרדת ממנו. על כן, בבואנו להביא לקצו את המשבר האקולוגי בעולם, הנגרם בין היתר מהתנהלות חברתית לקויה, לא מספיק לשנות את הרגלי הצריכה, לפתח טכנולוגיות ירוקות או להשתמש

שהחומרים הפסיכדליים יכולים להוות צעד נוסף של האנושות ביכולת ההבנה העמוקה שלנו את העולם ואת עצמנו.

אנו חיים בתרבות שמתאפיינת בהסתכלות החוצה מעצמנו ומעט מדי התבוננות פנימה, הרבה שואו ומעט מדי ענווה. המשבר האקולוגי, שבו העולם מצוי, משקף את הרעות החולות שהחברה שלנו שרויה בהן, וכן את הלכלוך שהצטבר בנו פנימה. אנחנו שוכחים שאנחנו חלק מן העולם הזה ושניקיון פנימי שלנו, שמאפשר לנו לפעול ממקום שמחובר לצרכים העמוקים שלנו ומחובר לממשות כולה, יטיב עם העולם כולו. כיצד נוכל להתחיל לנקות את העולם אם אנחנו עוד לא מצליחים לנקות את עצמנו?

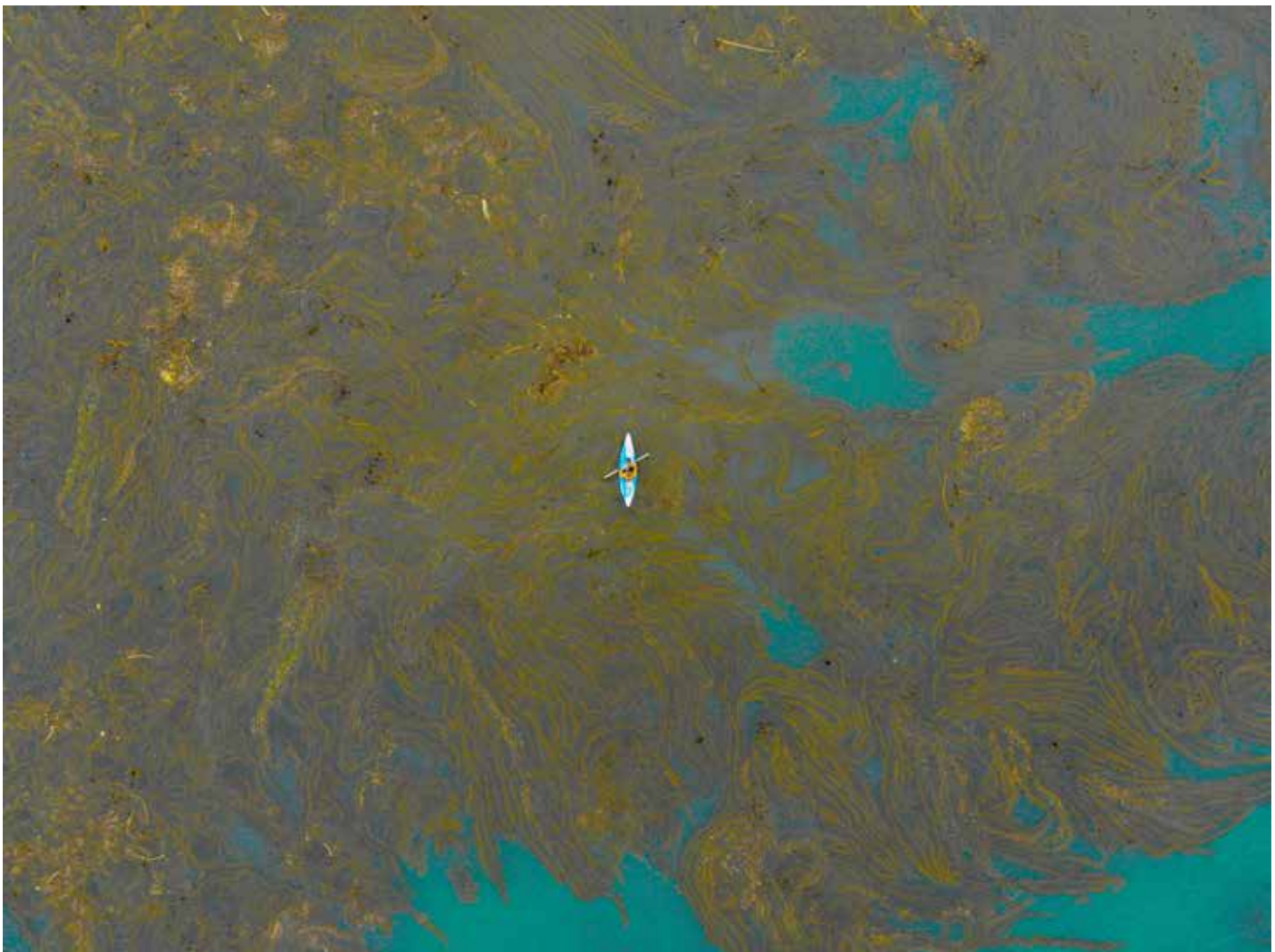
שירה ניב היא תלמידת שנה ג' בתכנית.

המאבק לזכויות האזרח, התנועה נגד המלחמה, הענקת שוויון הזכויות לנשים, מהפכת החופש המיני. חוט השני העובר בין המהפכות הוא התפיסה שכולנו שווים (נשים וגברים, שחורים ולבנים) כולנו אופנים של אותו עצם, אותו אספקט שניכר בחוויה של החומרים הפסיכדליים. בנוסף על כך, מהווים החומרים הפסיכדליים מרכיב מפתח בפריצות דרך בתחומי האופנה, הטכנולוגיה, האמנות והמוזיקה, כשניתן לשער שלכך אחראי האספקט היצירתי ופורץ הגבולות שנוכח בחוויות הפסיכדליות. ייתכן שהגיעה העת שבה החומרים הפסיכדליים יקדמו את המהפכה האקולוגית. האינטרנט גרם לנו לחשוב על העולם מחדש וקידם את האנושות – מבחינת הנגישות של הפרטים בה למידע וליכולת להחליף מידע – באופן שקודם לכן נראה דמיוני לחלוטין. ייתכן

ועל הסביבה כעל משהו שעליו להתקיים בפני עצמו ולשם עצמו, בלי קשר לתועלת שהוא מביא לאדם. ההכרה בערך של החיים כשלעצמם נעשית בהירה יותר ומוחשית יותר לתפיסה.

אם הרצפה מלוכלכת, שימוש בסמרטוט מלוכלך כדי לנקות אותה, כנראה רק יחמיר את המצב. ראשית יש לנקות את הסמרטוט ורק לאחר מכן ניתן לשטוף את הרצפה כיאות. הייתכן שהשימוש בחומרים פסיכדליים הוא האמצעי שסייע לנו לנקות את עצמנו? להשיל מעלינו מחשבות שואו והרגלים שמזיקים לעצמנו ולסביבה; להיות פתוחים לאמץ הרגלים ותפיסות עולם חדשות שיטיבו עמנו ועם העולם.

לאורך ההיסטוריה הלא מאוד רחוקה, סמים פסיכדליים שימשו כקטליזטור למהפכות חברתיות ולשינוי מוסכמות. כך, למשל, הם היוו חלק מן

"הרעיון המרכזי של האקולוגיה העמוקה הוא בדבר היותה של האנושות חלק מן העולם ולא ישות נפרדת ממנו." מקור: Riley/Unsplash

מאחורי הגוף הדועך

היקף התמיכה הסייעודית שישראל מספקת לאזרחיה הוא מהגבוהים בעולם. אולם, נראה כי רשת התמיכה הזו, המבטיחה את זכויותיהם של אזרחיה המוחלשים, כרוכה בפגיעה קשה בזכויותיהן של עובדות הסייעוד הזרות, שקולן נשמע לעיתים רחוקות

יעל אגמון נכט

הסייעודיות בישראל, החוק מקשה להימצא זכאיות להטבות ולפיצויים הרבים המגיעים יחד עם סטטוס "נפגעת הסחר", גם כשקשה לדמיין הפרות חמורות מאלה שנראות בתיקים רבים. זהו ניצחון שבצדו הפסד של הפמיניזם הישראלי, שהצלח להטות את האפיק המשפטי המתואר לצרכי נשים מסוימות (המנוצלות בתעשיית המין) שאכן נדרשות לו עד מאוד, אך מותר קבוצת נשים לא מבוטלת מחוץ למטריית ההגנה.

גישת זכויות האדם היא הפרדיגמה המשפטית השלטת בהקשרי סחר בבני אדם, ונוצרת מאותו נצחון שתואר לעיל. ככזו, הנחת הבסיס שלה נוגעת לזכות של כל אדם שלא להיסחר, דהיינו, להיות חופשי מניצול. לתפיסה זו יתרונות ברורים רבים, בכך שהיא אכן מתמקדת בקורבנות עצמם, הזקוקים להגנה. אך לצד הצלחותיה שוכנים גם כשלים אדירים: ראשית, בגלל ההתמקדות ב"הצלת הקורבן" הנקודתי ממקום עבודתו המנצל – במקום בשינוי פרדיגמת העבודה שתועיל לכלל העובדים – אפיק זה מסייע למספר זעיר של עובדים. שנית, באספקת סעדים רק למקרי הניצול הקיצוניים ביותר, גישה זו מנרמלת את המציאויות הקשות של מהגרי עבודה רבים כ"לא חמורות מספיק" לחקיקה. שלישית, הגישה מציעה סעדים לאחר הפגיעה, וכמעט ולא מציעה צעדים מניעתיים. רביעית, למודל זה אין פתרון לעובדים המבקשים לשנות את אופי העסקתם במקום העבודה ולא לעזוב אותו, שכן הגישה דוגלת בהרחקת העובד ממקום העבודה. ולבסוף, ההשלמה הרחבה והבולטת של הקהילה הגלובלית עם גישה זו יוצרת את הרושם כי היא מחויבת עמוקות למיגור צורות חמורות של ניצול עובדים. עם זאת, העובדה שרק חלק קטן מן הסוחרים מזוהים למעשה כסוחרים, מחד גיסא, והעובדה שצורות של ניצול קיצוני למעשה מותרות תחת הגישה, מאידך גיסא, מצביעה על תמונה אחרת.⁵ ההבחנה החשובה בהקשר זה היא בין ניתוח ומדיניות המתבססים על גישת זכויות האדם –

המחייבה שלהן. נהלי גיוס העובדות בסקטור הסייעוד בישראל מבוססים על "חוזת תשתית", שלפיו בעת כניסת העובדת הזרה לתחום המדינה תחת תנאי עבודה מסוימים, היא תיחשב ככזו שהסכימה להם. מאותו רגע ואילך היא מצופה שלא להביע את התנגדותה בנוגע לקשיים שעולים מאותו קונסטרוקט משפטי.¹

חוזת התשתית בישראל כוללת תנאים המתבססים על כבילת העובדת למקום עבודתה בעזרת החשש מאי תשלום חוב למתווכים, שיוביל לעיתים קרובות לגירוש; החזקת מסמכי נסיעות ומסמכים מזהים בידי המעסיק (שאינה חוקית עוד, אך לא פסקה בפועל); הגבלות על ניידות בשוק העבודה, בעזרת קונסטרוקט משפטי המכונה "הסדר הכבילה" ומונע מן העובדת לעבור למעסיק אחר בקלות מתוך חשש שתאבד את אשרת השהייה שלה ותגורש; הגבלות על הקמת משפחה, נישואים או הולדת ילדים שיובילו אף הם, כמה מפתיע, לגירוש; דרישות ומגבלות דיור המפורטות באשרת השהייה שעליהן אין לעבור; אי חלות של חלק הארי של חוקי העבודה על הסקטור, המאפשרת את העסקתן למשך מספר רב של שעות וימים נוספים ללא תשלום נוסף עליהם; ולבסוף, האופי הזמני של שהותן במדינה, שיוצר דפיציט דמוקרטי² המערים עליהן מכשולים נוספים בדרך להרמת קולן בדרישה לתנאי עבודה הולמים.³

"רגע", הייתי מצפה שתעצרו אותי עכשיו, "אבל יש חוקים במדינה המונעים מאנשים להגיע אל מחשכי הניצול הקשים ביותר במקום העבודה. הרי בישראל קיימים חוקים סדורים כנגד סחר בבני אדם. מן הסתם לא ייתכן שהמצב שאת מתארת יגיע, אם כן, לרמות החומרה המדאיגות אותנו באופן נורמטיבי כחברה". אמירות אלה אינן משוללות כל יסוד, אבל החוקים במדינתנו⁴ הנוגעים לנושא כוננו בצורה כזו שמטרתם המרכזית היא ענישת סחר בבני אדם בהקשרי צריכת מין וסרסרות. על עובדות זרות אחרות, כמו עשרות אלפי העובדות

הזיקנה, הו הזיקנה. ריח של כדורי נפטלין, המחשבה המבעיתה על חיתולים למבוגרים, על עבודה טיפולית יומיומית, חס וחלילה לגעת בגוף המתפורר. לשטוף, להאכיל, לגלגל, להאכיל שוב, להחזיק אדם בחיים. לאנשים בגילנו, זה בלתי נתפס; לאנשים שלא בגילנו, חרדה קיומית; לאנשים בגילם, כבר בלתי נמנע. וכך, מאותה רתיעה אנושית כמעט, נולדה לה גמלת הסייעוד.

אבל ככל הנראה זהו לא סיפורה המלא של גמלת הסייעוד. קצבה זו ניתנת לאנשים שהגיעו לגיל פרישה, הגרים בביתם וזקוקים לעזרת אדם אחר בביצוע פעולות היומיום, וכן לאנשים הזקוקים להשגחה בבית למען בטיחותם ובטיחות הסובבים אותם. ישראל היא אחת המדינות המספקות אותה בצורה הנדיבה ביותר, למספר אזרחים מקיף. נשאלת השאלה, כיצד?

הסייעוד הוא מלאכה שמטבעה מכילה פתח אדיר לניצול עובדים: העובדות (והעובדים) על פי רוב מתגוררות בבית "הלקוח" שלהן, או לפחות שוהות בו במרבית יומן, מוסתרות מעיני ציבור שיוכל לראות ולהגיב למראה הפרות התנאים שלהן. כך, הן חשופות יותר לפגיעה מינית במקום העבודה; הן מופרדות, כל אחת במקום עבודה משלה, באופן המקשה עליהן להתאגד ולדרוש זכויות – שכן לכל אחת מהן מעסיק אחר – שמולו היא מנהלת משא ומתן; בנוסף על כל אלה, הן עובדות שעות מרובות בכל יום, ומתקשות למצוא לגיטימציה לעזיבת מקום העבודה – ואיתו הקשיש התלוי בהן באופן כמעט מלא – לשם פעילות פוליטית לשיפור התנאים הקולקטיביים של מבנה ההעסקה שלהן, שאותו מנציחה גמלת הסייעוד. ישנם אינספור אלמנטים נוספים על אלה, בפרט כשמדובר בעובדות משוללות אזרחות, המחלישים את יכולת המשא ומתן של העובדות אל מול מעסיקיהן באופן החושף אותן לניצול קשה במקום העבודה, שהוא על פי רוב גם מקום

מחאה בעקבות יחס המדינה כלפי עובדים זרים, תל אביב 2018. מקור: עמוד הפייסבוק של "עומדים ביחד"

יכולים להרחיק בשקט את המחשבות הטורדניות ורגשות האשם. יכולים להמשיך בחיינו ולהבחין בזקנה רק כשהיא מובלת בכיסא גלגלים בגינה הציבורית, בדיה המסורות של עובדת פיליפינית.

הערות

- 1 גיא מונדלק, "עובדים או זרים בישראל? חוזה התשתית והדפיציט הדמוקרטי", עיוני משפט כ"ז, תשס"ג – 2003, עמ' 423-433.
- 2 הפער בין מידת ההשתתפות האזרחית שמאפשרים הסדרים הפורמליים במדינה לבין מימושם בפועל.
- 3 Shamir, Hila. "The Paradox of 'Legality': Temporary Migrant Worker Programs and Vulnerability to Trafficking". Revisiting the Law and Governance of Trafficking, Forced Labor and Modern Slavery (2017): 471.
- 4 ובמדינות נוספות בעולם, ראו שם.
- 5 Shamir, Hila. "Anti-Trafficking in Israel, Neo-Abolitionist Feminists, Markets, Borders, and the State". Governance Feminism: An Introduction, Forthcoming (2018).
- 6 Shamir, Hila. "A labor paradigm for human trafficking." Ucla L. rev. 60 (2012).
- 7 חוקי המגן הם חלק מדיני העבודה ונועדו לעגן את זכויותיהם הבסיסיות של העובדים בכך שהם מטילים חובה חוקית על המעסיק להעניק לעובדי תנאי עבודה מסוימים, שאינם ניתנים להתניה או לויתור.
- 8 שם.

באדם הנסחר עובד לכל דבר, שממוקם בעמדת מיקוח חלשה יותר, שהביאה אותו למצב זה. אם כן, מניעת סחר בעובדים יכולה להיות תוצר של איזון כוח בין הצדדים.

נראה שהתשובה הנדרשת לכך צריכה לכלול כמה צעדים: להבטיח לעובדים פגיעים גישה למערכת המשפט ללא חשש מגירוש או מאשמה בפלילים; להבטיח ש"חוזה התשתית" לא כובל עובדים למעסיק מסוים, כך שיוכלו לאיים בעזיבה; לאסור על חוזי עבודה כבולי חוב; להרחיב את תחולת דיני העבודה למגזר הסיעוד; להבטיח את הזכות להתאגד לעובדים פגיעים. רשימת אמצעים זו אינה ממצה, כמובן, אבל היא תאפשר לחזק את עמדת המיקוח של עובדות הסיעוד ובכך להפחית את מקרי הניצול והסחר באופן משמעותי.⁸

בפועל, המציאות רחוקה מאוד ממימוש האמצעים האלה. למעסיק ולמדינה משתלם להעסיק בענף הסיעוד עובדים זרים ולא ישראלים, את אלה שאינם זכאים לחוקי המגן ושקולם לא נשמע במסגרת הדמוקרטיה. בכך עוברת הזיקנה לאחריותן של אלה שלא יכולות למחות כלל על חוזה התשתית שכובל אותן אליה לשעות ארוכות בכל יום, תחת תנאים שעליהם כמעט ואין להן שליטה.

ואנחנו, הצעירים, ששומעים מן הסבתות שלנו שוב ושוב איך הן וסבותיהן חיו באותו בית, איך טיפלו בהן בדאגה עד שעותיהן האחרונות,

לאלה המובילים לכשלים המובנים לעיל נכון להיום, לבין אפשרות חדשה ישנה – גישה משפט העבודה לסחר בבני־אדם.⁶ זו האחרונה לוקחת בחשבון את הידוע לנו כבר שנים: בשוק העבודה, באופן מבני, ישנם כללי רקע המעצבים את עמדות המיקוח של העובדים ומאפשרים את ניצולם. רוב העובדים המתקשרים בחוזה עבודה עושים זאת תחת כורח כזה או אחר, ובמקרים רבים בתחושה שיש להם מעט אלטרנטיבות. בענפי עבודה שבהם יש עודף עבודה, עובדים נמצאים בעמדת מיקוח חלשה יחסית, ולכן הם פגיעים יותר לניצול. עובדת שתלויה מאוד בעבודתה לצורך קיומי, כאותה עובדת סיעודית זרה החוששת לאובדן האשרה שלה, עשויה להימנע מלעורר "צרות" במקום עבודתה על ידי תלונה או פנייה לרשויות.

חוסר האיזון המבני בין המעסיק לעובד, כמתואר, מאפיין את ניסיון העבודה של מרבית העובדים במשק. ככזה, הוא הגורם להצדקה הנורמטיבית לחקיקת המגן.⁷ הטענה בלב תפיסה זו היא שקיים ספקטרום של צורות כפיה, כשסחר בבני־אדם נמצא בקצהו. הבנת הרקע החוקי, השוקי והחברתי המעצב את כוח המיקוח של העובדים בנקודות שונות על אותו טווח היא השלב הראשון בדרך לכינון דרכים אפקטיביות להתמודדות עם צורות הניצול השונות, מראשונה עד אחרית. מנקודת מבט זו, ההבדל בין ניצול עובדים לסחר בהם הוא עניין של חלוקת הכוח בידי הצדדים ולא מידת טוב לבו של המעסיק. הגישה הזו רואה

בלגאן

(את האותיות בחלק זה ניתן לערבב מבלי שהתוכן ייפגע)
 לצאת ממקלחת חמה בערב ולעמוד מול המראה.
 אם היום היה גרוע ומעייף, עכשיו הוא בסדר, אם הוא היה נהדר, עכשיו הוא בסדר.
 את התוספתן של היום, שתיים-שלוש שעות, אפשר להעביר באופן נקי מול נטפליקס, בטלוויזיה או במחשב.
 אבל מגרד. בחזה, בעורף, מאחורי האוזניים. במרפק ובירך.

*

דנה ונייתי שוכבים במיטה. משעמם להם אז הם חרמנים. אבל תיכף מתחיל הקיץ אז כבר חם מדי לשכב, והשלט למזגן רחוק, והאיברים כבדים, והגוף, למרות שהוא עטוף בעור מתוח ומבריק – חלוש. שני מסכי הטלפון מתעמעמים ובוהקים לסירוגין כמו גחליליות, עד השעות הקטנות.

*

הזיעה של האברך הספיקה להחמיץ בהמתנה לאוטובוס. אפשר לכבש איתה עגבניות, מלפפונים וכרוב. שימושית גם הלבין מרצפות גרניט פורצלן. והדבר היחיד שהיא הופכת ליותר כהה זה את הגופיציצית, במיוחד בבית השחי ובצווארון.
 בחודשים האחרונים אני מתנשף, כנוע ונעים. אני מסתובב עם מטלית לחה כדי לנקות כל מה שאני נוגע בו. לא לפני, אחרי. עד כדי כך אני כנוע ונעים, לא עושה בושות. מנקה אחרי. אני נעים. אני שקט, אני בר-שתיקה. אני מנקה אחרי ולא משאיר סימן. אני הולך והכול נקי. הכול היה נקי עוד לפני, אבל אחרי הכול כמעט לא פחות נקי. אחרי הכול כמעט-כמעט נקי באותה מידה.

ככה גם עם בנות. אומר "שלום", מחייך, ו"סליחה". הולך, והן כמעט נקיות באותה מידה. "סליחה, ושלום" – והכול נקי. המבט היה מלוכלך קצת אבל ה"שלום, סליחה" לא. סליחה.
 לירות ולהתגרד לירות ולהתגרד. כבד מדי לסחוב את הפח מקום למקום והגלגל לא עובד. הוא נופל עלי, בטוח.
 שלשום היה יום חשוב, לא זוכר מה היה בו, אבל לעומת זאת גם מחר אני אתעורר. לירות ולהתגרד לירות ולהתגודד, לירות ולהתגנדר.

לפגוש את האחת, ולהעניק לה ורד מפלסטיק מרוסס בושם בשתי-שקל מהתחנה המרכזית. "אוי, סליחה, לא ידעתי שאת האחת". היא מחייכת חיוך כובש ומבויש. "שנלך לראות את השקיעה?", "אמרנו אסור לים", "תראי את באמת האחת, אני ממנה, להתראות". "גם אתה האחד, לא ממנה, אבל ביי".
 הגוף מתפרק לתאים-תאים. כל תא נלחם על עצמאותו. התאים מתחלקים ומתחלקים ונוצר גוף. מעגל החיים...

קיבינימט! מה הולך כאן? אי אפשר כבר לא להתגרד במחשבות?! כבר סידרתי את החדר! הכול שקט, אבל הטלפון לא מצלצל. משהו קרה.
 צריך לפזר מלח על הכיסא ולהתיישב עם תחתונים רטובים.
 אני היחיד שעומד בתור לבית שלי. אני שואל: "-----" ונענה בשתיקה. אין מנוס וחייבים להידחף פנימה.
 הגירוד מתחלף ברעב. והרעב בבחילה. מישוהו עומד שם מעבר לפינה ומריח. אשם מחמת הספק.

איש גבוה עומד על איש נמוך ומחלק כרטיסים חינם, כי ביקשו ממנו עזרה. מאיפה הוא מוכר? צריך לפשפש ולשמן את הזיכרון. הגירוד מצא אותו בפירת צ'לנוב, הוא פנה ימינה אז. יקטרינה מחביאה בין הרגליים נקניק – בגלל יום השואה.
 נתבקשתי לעמוד. אני עומד זקוף, מגרד לי באף. אבל אני נתבקשתי ועכשיו הברך!

סדר

לדבר עם בחורה מחוץ לאפליקציה הפך למעשה מגונה (אם לא הטרדה לשמה) ולבקש ממישהו הוראות לאנשהו הפך למזרות ("אין לך וויז?").

כסף! אפילו הכסף עבר סטריליזציה. שטרות הנייר הוחלפו בשטרות ניילון (שגם נקרעים פחות, וגם קל יותר לנקות) ואלו מפנים את מקומם לכרטיסי האשראי ואפליקציות התשלומים. השפה המשפטית היא הסלנג החם ביותר יחד עם עגת ההייטק המאומרקנת ("אצלנו לנשיא החברה קוראים פריזדנט").

עם הסטריליזציה של המשטחים והידידות בני האדם עיקרו גם את ההתפרצות הרגשית, המבוכה, המתח המיני וחוסר הוודאות. בחברה שלנו דווקא חסר לכלוך. גם לכלוך פרופר, במובן של זיעה וסבילות לאבק אבל גם לכלוך במובן של בלבול, של אנטי־פרפקציוניזם, של שגיאות, של חוסר ביטחון וחוסר בטיחות. הסטריליות גרמה לבני האדם במדינות מפותחות לראות בחיים ובבריאות שלהם דבר מה קדוש, ועבר כבר היום שאנשים התביישו לומר שגופם־מקדשם. לא מקדש ולא בטיח – רקמה אורגנית. לכלוך.

*

עבדנו במפעל הבשר משש בבוקר עד חמש אחר הצהריים. הפרדנו צווארים, פילטנו חזות, מיינו איברים פנימיים למעורב הירושלמי של מחר, ספרנו שוקיים. בסוף לקחנו אוטובוס ובשבע הגענו הביתה.

התיישבנו על המיטה והתפשטנו. ה ת פ ש ט נ ו . מיוזעים, דביקים, משומנים ומפויחים הפרדנו צווארים, פילטנו חזות, מיינו איברים פנימיים למעורב הירושלמי של מחר. ספרנו שוקיים.

ובאשר למוזיקה עצמה – את כלי הנגינה המכניים החליפו המחשבים שיכולים לזייף רק בכוונת תחילה, ואת הנגנים החליפו הלופים, שתמיד מדייקים בקצב.

הסמים המפזרים, האלכוהול והמריחואנה, נדחקים על ידי הריטלין המפקס, והסמים האסקפיציסטים שהופכים את המציאות לצורות גיאומטריות מוגדרות היטב.

הכול נהיה מדויק ונקי. הצורך האובססיבי בביטחון ובכלכלה מתקתקת מחייב את זה.

את השומר מסביר הפנים החליפו השערים האוטומטיים והסבסבות שיודעים, בהינף צ'יפ, למי מותר ולמי אסור להיכנס – ללא מרווח טעות. במועדונים המוזיקה פועמת בצורת פיצוצים קצובים והריקודים נעשים בשורות־שורות מול מנהיג אחד שמשחק במחשב שלו.

ז'אן־מישל בסקייה (Basquiat), ללא שם (שני ראשים על זהב), אקריליק ושמן, 1982

